

Verhalen A t/m E, geschreven door mevr. M.A. Zwaan-den Hollander

Mevrouw Zwaan heeft veel over haar leven zelf opgeschreven. Tijdens het kennismakingsgesprek heeft ze al de eerste documenten meegegeven, document A en B. Tijdens de eerste bijeenkomst – er zijn op één dag twee interviews gehouden, het eerste op basis van document A en het tweede op basis van document B - kwamen weer nieuwe stukken tevoorschijn. Op basis daarvan is het derde interview gehouden. Om alles goed te kunnen volgen is het het beste om eerst de documenten te lezen alvorens de interviews te lezen of af te luisteren.

Inhoud:

Deel A: Vader van mw. Zwaan brengt 50 koeien naar VS (pag. 2-3)

Korte inleiding, geschiedenis van de familie

Verhaal vervoer 50 koeien naar de VS door vader (1906/1907)

Deel B: Jeugd in Leiden (pag. 4-7)

Bedrijf vader aan de Middelweg Huwelijk vader met moeder

Geboorte mw. Zwaan Barbaraschool

Intern school Voorschoten Uitbreken WO in Voorschoten

Parachutisten Hooglandse Kerk Vliegtuig in tuin Elisabeth ziekenhuis neergestort

Vrijwilliger Elisabethziekenhuis Werk V&D en ander

Deel C: Het optreden van Yehudi Menuhin (pag. 8)

Deel D: Verslag van de hongerwinter, petroleum voor de kerk (pag. 9-11)

Inleiding: Leiden voor de oorlog, mobilisatie, dwangarbeid, struise Keetje,

Verhaal Kerstmis 1944, nachtmis met vaten petroleum, gehaald in Hoek van Holland

Deel E: Verslag van de bevrijding (pag. 12-16)

Het laatste oorlogsjaar, de bevrijding en het op gang komen van de wederopbouw in ons land.

Onderduikers

Honger

Lopen naar school in Voorschoten

Vrijwilliger in het ziekenhuis

Bevrijding: dansen op de Karnemelksbrug

Op pad om producten te kunnen kopen voor het bedrijf

Deel A Vader van mw. Zwaan brengt 50 koeien naar de VS (1909)

In het gezin van mijn grootouders van vaderskant werden 10 kinderen geboren: eerst een dochter Maria (zie bijlagen), toen acht zonen van wie mijn vader de jongste was en tenslotte nog een dochter Agnes. [de bijlage ontbreekt; hier volgde dat uit het huwelijk van Theodorus den Hollander en Maria van der Voort, gehuwd 19-4-1869 te Alkemade, te Leiderdorp geboren werden: 1. Johanna Maria, geb. 17-4-1870; 2. Petrus Hugo, geb. 29-5-1871, ongehuwd overleden 25-12-1900; 3. Christianus Petrus, geb. 31-7-1872; 4. Hugo Jacobus, geb. 22-9-1873; 5. Adrianus, geb. 16-6-1875; 6. Johannes, geb. 26-3-1877; 7. Agnes, geb. 5-11-1878, overl. 8-12-1878; 8. Agnes Maria, geb. 30-12-1879, overl. 11-5-1880; 9. Hendrikus, geb. 7-4-1881; 10. Theodorus Adrianus, geb. 10-6-1884; 11. Agnes, geb. 15-5-1886. Maria van der Voort overleed Boschpolder 1 te Leiderdorp 6-3-1893; Theodorus te Leiden, hoewel wonend te Leiderdorp, 24-4-1922].

Grootvader was een herenboer en bezat veel land. Waar nu het Rijnland-ziekenhuis [Alrijne, voorheen Elisabethziekenhuis] staat en Leithenrode, de meubelboulevard en 't hotel-restaurant met nog stroken land eromheen, is allemaal zijn land geweest.

Tot op zekere leeftijd werkten alle zonen thuis mee en werden door hun vader tot zelfstandige mannen opgevoed. Ook mijn vader, geboren op 10 juni 1884, die erg veel van dieren hield en minder naar hun handelswaarde omkeek.

Omdat grootmoeder en tante Agnes vroeg gestorven waren aan T.B.C. ('t gezin dronk de melk "onder de koe vandaan") werd mijn vader de jongste en had dus automatisch de plicht om voor zijn vader te blijven zorgen tot diens dood. In die jaren was dat een ongeschreven plicht (lees: wet!), waaraan een ieder zich hield.

Toen steeds meer broers de familieboerderij verlieten en eigen bedrijven gingen starten, zoals melkhandels op verschillende plaatsen in Leiden, groenteteelt in Rijswijk, bloemeteelt in Voorschoten, later standaardisatie-bedrijven zoals "de Landbouw" in Leiden en het "Roomhuis" in Den Haag, namen grootvader en mijn vader hun intrek in een huisje aan de Hoge Rijndijk voorbij de watertoren in die bocht naar rechts. De oudste dochter nu, Maria Omtsigt-den Hollander, woonde daar ook. [Johanna Maria den Hollander trouwde op 19-5-1898 te Leiderdorp met Jacobus Hendrikus Omtzigt, brandstoffenhandelaar te Zoeterwoude]

Vader en diverse broers bezochten nog trouw elke week in Leiden de koemarkt op de Beestenmarkt en brachten ook al de opgeschoten zonen van die broers mee, om de dieren en om elkaar te ontmoeten en de kleinzonen wegwijs te maken "met handel en wandel". De marktmeester van de Beestenmarkt kende de familie Den Hollander heel goed!

't Zal geweest zijn in 1906-1907 dat Nederland een verzoek kreeg uit Amerika. Het land wilde hier 50 drachtige jonge koeien (vaarzen) kopen om de vruchtbaarheid, gezondheid van de dieren in dat verre land een hoger gehalte te geven. Amsterdam en Rotterdam hadden veel grotere veemarkten dan Leiden, maar deze kleinere stad had een betere reputatie wat 't vee betrof. En zo werd het de Leidse markt opgedragen 50 koeien uit te zoeken die in 't voorjaar van 1909 per schip naar Amerika verscheept zouden worden.

Natuurlijk moest er een uiterst bekwame begeleider mee die de jonge dieren, die alle onderweg zouden kalveren, bij hun eerste "worp" kon bijstaan. De marktmeester ging op zoek. Het moest een sterke vent zijn. 50 kalveren "halen" in ± drie weken vaartijd was een zware opgave. Vrouw en

eventuele kinderen verlaten doe je ook zomaar niet, en hun eigen handel dan? Na veel overleg op de wekelijkse markt viel de keus op mijn vader: jong, 24 jaar, kerngezond, vanaf de wieg dieren gewend en ermee bekend en een heel handige figuur om beesten in 't algemeen bij hun "verlossing" te helpen. Geen gezin dat moest achterblijven! Vader wilde wel, maar hoe dacht grootvader hierover? Elk kind beneden 30 jaar had toestemming van de ouders nodig om tijdelijk of voorgoed 't huis te verlaten.

Grootvader vond 't een grote eer voor Nederland en speciaal voor Leiden en overtuigd van de kennis van zijn jongste zoon wilde hij wèl toestemming geven, maar schrok toen hij vernam dat de vaartocht 3 weken duurde en 3 weken terug en natuurlijk geruime tijd om 't schip een gedegen schoonmaakbeurt te geven. In die jaren al werden veel goederen uit 't Westen naar Nederland gevaren voor doortocht naar Duitsland en België. Uiteindelijk zei hij volmondig ja toen hem verzekerd werd dat 't hemzelf niets zou ontbreken aan hulp in die periode.

Er werd vertrokken uit Rotterdam; 50 prachtige vaarzen waren snel gevonden. Heel veel hooi en stro, heel veel bijvoer, allerlei attributen om te melken en allereerst natuurlijk alle hulpmiddelen voor de geboorten van de kalveren werden ingeladen. Vader kreeg een eigen hut dichtbij de dieren. Hij maakte onmiddellijk kennis met de nachtploeg aan boord en legde hun precies uit bij welke verschijnselen aan een koe hij onmiddellijk geroepen moest worden. Wanneer met hun oplettendheid een kalf goed ter wereld kwam, beloofde vader een fles jenever; een ongekennde weelde aan boord. Zo'n fles kostte 13 cent!

Al in de eerste dagen en nachten dienden de kalfjes zich aan en alles liep gesmeerd. Eenmaal onderweg een middelmatig-zware storm! De behendigheid van de kapitein hield de schade beperkt. 49 kalfjes werden gezond en meestal op normale wijze geboren en één beestje bleek al dood te zijn voor de geboorte en kreeg een zeemansgraf.

Ten slotte kwam het Vrijheidsbeeld in zicht. Er werd omheen gevaren en afgemeerd in een haven in Hoboken. Er werd op gunstig tijt gewacht en op de vrachtwagens waarin de dieren naar hun bestemming werden gebracht. 50 gezonde moederdieren, 49 prachtige kalfjes! Vader keek ze met weemoed na, maar z'n taak was goed volbracht!

De terugtocht was een rustperiode en op de eerste marktdag na 't thuiskomen werd vader met gejuich ontvangen.

De broers waren gewend hun meegebrachte brood op te eten bij Heck op de Stationsweg [café en lunchroom Heck's, Stationsweg 7-9] en daar koffie te drinken. De annalen hebben 't niet verteld, maar ik denk zo dat daar wel een borreltje overheen gegoten is!

Opgemaakt te Lisse. maart/april 2019
Maria Zwaan-den Hollander

Transcriptie interview met mw. M.A. Zwaan-den Hollander deel 1.

- I-1: We stellen nu een paar aanvullende vragen over het stuk wat u geschreven heeft over het vervoer van 50 koeien van de Leidse veemarkt naar de Verenigde Staten en degene die dit hoort of leest moet dit eerst even lezen. Het is als bijlage toegevoegd aan dit interview. Het eerste wat u schrijft in dat stuk over het land van uw voorouders en waar ik nieuwsgierig naar ben is of U wat meer weet over de geschiedenis van dat land en uw voorouders?
- G: Ik heb nu bij me: de stamboom, die loopt terug tot 1300, met vele namen. Wat opvalt is: dat het allemaal hele grote gezinnen zijn geweest. Vroeger, maar ook in mijn vroege jeugd. 't

- Was een hele uitzondering dat ik enig kind bleef. Dat vond niemand leuk, maar het kwam omdat mijn vader zo laat getrouwd is. Hij moest blijven zorgen totdat zijn vader overleden was. Dat was geen wet maar zo werd het wel gebruikt.
- I-1: Maar in 1300 woonden uw voorouders toen al in Leiderdorp?
- G: Ja, om Leiden heen. Vroeger waren om Leiden heen honderden kleinere boerderijen. Ik heb die ring nog zelf meegemaakt in de oorlog. Toen ik van de ene boerderij naar de andere boerderij melk kon gaan halen, elke dag ergens anders, iedere dag 2 liter melk, die werden in flessen vervoerd. Die flessen werden met een touwtje om mijn hals gehangen, een wijde regenjas eroverheen en zo had ik dus nooit tassen bij me die gecontroleerd kon worden door de Duitse militairen.
- I-1: U haalde de melk op; was dat van familie?
- G: Ja, ik kocht het bij de boeren, ik kreeg het niet, het kostte een kwartje de liter. Dat was niet veel vergeleken bij nu.
- I-1: In de Hongerwinter liep dat ook nog zó?
- G: Ik kan die namen nog wel noemen. Het maakte allemaal niet uit. Er was ook in Leiderdorp een adres. En langs de Zijldijk daar woonden neven van mijn vader: Piet den Hollander en Jan den Hollander. Die hadden daar allebei een grote boerderij. Maar we haalden het ook verder weg in Hoogmade. Mijn vader was vroeger in Hoogmade op de lagere school geweest, zegge en schrijve anderhalf jaar, meer niet. Er was geen leerplichtwet, en daar woonde een vriend van mijn vader. Die woonde op een molen, had een stuk grond en koeien. Daar konden we ook vis kopen. Zeelt ving hij in die poldersloten. Hij had ook eieren; kaas niet, maar wel melk. En dat haalden we zaterdag op.
- I-1: Voor het eigen gezin?
- G: Ja, voor ons zelf. Ja ja, we gaven ook weg; er werden ook andere mensen mee geholpen.
- I-1: Maar kon dat nog tot aan het eind van de oorlog, want het was natuurlijk wel Hongerwinter? Op het laatst zal dat toch lastig geweest zijn.
- G: Niet helemaal tot het einde van de oorlog, maar wel vrij lang. De controles werden scherper en als ze door hadden dat je wat vervoerde op je fiets, dan werd je al heel gauw aangehouden. Maar dat is ons nooit gebeurd. Ik was te jong, mijn vader was te oud.
- I-1: Kunt u vertellen hoe de onteigening verlopen is, want u vertelde op een gegeven ogenblik dat die grond verkocht is aan de gemeente Leiderdorp.
- G: Die grond is in eerste instantie, de hele boerderij is overgegaan naar een broer van mijn vader. Die had daar zin in. Dat was ome Hein. En die kreeg ook een groot gezin, die kreeg elf kinderen en deze hadden daar geen zin in. Die wilden dat niet.
- I-1: Alle elf niet?
- G: Nou, er waren natuurlijk ook meisjes bij. En toen heeft hij het verkocht aan een zekere Balkenende. En toen ben ik met mijn oudste dochter, jaren later, nog een keer gaan kijken. En wat ik toen vond en waar nu ook over gesproken wordt: in een brede hal zeg maar, was in een hoek een soort badkuip gemetseld. Ik dacht: je gaat toch hier niet in bad zitten? Nee, daar werd de melk in gegooid en met blote voeten werd die melk tot kaas gestampt. En dat gebeurt nu met de druiven hè! Ik heb naar Ilja Gort geluisterd op de televisie en in Frankrijk doen ze 't nog. Druiven persen, nee... druiven stampen.
- I-1: Gaat dat met kaas maken ook zo?
- G: Ja.
- I-1: En toen heeft uiteindelijk de gemeente Leiderdorp het overgenomen?
- G: Ja, die heeft het onteigend, maar dat gaat dan meestal heel netjes.
- I-1: In overleg. En de boerderij is ook weg, neem ik aan.
- G: Ja, er staan nu allemaal huizen hè! De boerderij is er niet meer, maar ik heb er nog wel foto's van.
- I-2: En wat was de naam van de boerderij? [volgens Claudia Thunnissen, *Landelijk leven in Leiderdorp. Tuin van Holland. Boerderijen en hun bewoners*, p. 90, had deze geen naam, was gelegen aan de Dwarswetering waar nu De Bloemerd is en is gesloopt in 1976]

G: Dat weet ik niet meer.

I-1: En wat was de naam van uw vader?

G: Theodorus. Zijn vader heette ook zo, zijn grootvader ook en mijn oudste zoon ook.

I-1: Ja, dat ging zo, tot onze generatie; wij zijn ermee opgehouden.

G: Ja, dat ging vroeger zo; dat was geen wet, maar het gebeurde.

I-1: Ik ben de eerste en heel veel van mijn leeftijd die daarmee ophouden zijn in het hele rijtje.

G: Want al die broers en zussen van mijn vader, die hadden ook allemaal een Theo onder hun kinderen lopen. Die naam werd doorgetrokken.

I-1: En dan had je natuurlijk een heleboel Theo's in de familie.

G: Het is wel een hele mooie naam: Door God gegeven. Theo. Dorus. Godsgeschenk.

I-1: Goed, toen hebben we dat verhaal gehoord van die koeien die werden uitgezocht.

G: Dat waren vaarzen hè.

I-1: Ja, en dat is precies mijn vraag: waarom drachtige koeien? Heeft u daar een idee van?

G: Eigenlijk niet maar, ik denk om in Amerika de overtuiging te hebben: we hebben te maken met jongvee dat net geboren is op dat schip. Dat moet wel een hele handel geweest zijn hè. Vijftig koeien en die kalveren in die drie weken overtocht. Mijn vader is daar in die weken dag en nacht aan het werk geweest. Want een koe die gekalfd heeft, moet ook nog gemolken worden. En die bemanning heeft het natuurlijk heel goed gehad hè. Die hadden volop melk aan boord. En mijn vader zal hun vast wel geleerd hebben hoe ze daar kaas en boter van konden maken.

I-1: Maar ja, je maakt het wel extra moeilijk, zou je zeggen.

G: Nou, er is goed voor betaald. En er zijn later nog heel veel transporten met koeien weggegaan hè naar Amerika. Want een heel oude vriendin van mij, die is nu 102, die is tien jaar ouder dan ik ben, die weet dat nog heel goed. Ja, zegt ze: "Er gingen er veel meer naartoe."

I-1: Heeft uw vader er goed aan verdiend, denkt u?

G: Dat weet ik niet, daar weet ik helemaal niks van. Daar is niet over gesproken.

I-1: En ze werden naar Rotterdam vervoerd?

G: Ja, met een vrachtwagen. Die waren er toen al wel. En dan 't schip in.

I-1: En heeft u enig idee hoe lang hij in Amerika geweest is? Het was drie weken heen en drie weken terug hè?

G: Een dag of 10. En toen had hij niks te doen, want hij hoefde niet te helpen om dat schip weer schoon te maken. Dat heeft natuurlijk wel een poos geduurd want, het staat er ook in, als ze terugvaarden, dan namen ze weer een heleboel vracht mee. En het was niet alleen bestemd voor Nederland. Daarom ging het ook weer rechtstreeks naar Rotterdam. Toen was Rotterdam al een doorvoerhaven. Naar Duitsland en naar België en naar Frankrijk.

I-1: U heeft nog herinneringen aan die veemarkt hè. Kunt u daar iets over vertellen? Was u daar vaak ook?

G: Er stonden natuurlijk geen schapen zoals hier op staat, het heette dan ook 'beestenmarkt'. Een beest is alleen maar een koe. Boeren zeggen niet tegen elkaar: "Hoeveel koeien heb jij?" Nee: "Hoeveel beesten heb jij?" Want ze hadden allemaal kleinvee erbij lopen. Van alles en nog wat. Varkens, schapen, kippen. Dat is ook allemaal vee.

I-1: En was dat allemaal op dezelfde plek?

G: Nee, er was een aparte lammerenmarkt, daar waar die hele mooie, spiraalachtige, parkeergarage op gebouwd is. Er was een kalverenmarkt. Er was een varkensmarkt. Die namen zijn er allemaal nog. En dat was toen ook zó echt. Maar hier stonden alleen maar koeien. Daarom is dit een beetje een valse foto. [Er worden foto's getoond] Hier staan schapen op de Beestenmarkt. Toen deze foto gemaakt is, leefde mijn vader nog en ik ben dus wel heel goed deze foto gaan bestuderen om te kijken of ik hem nog zag. Maar mijn vader heeft nooit een pet gedragen, maar altijd een hoed. En ik heb mannen die een hoed op hadden heel goed nagekeken, maar daar was mijn vader niet bij. Hier staan allemaal schapen. Die stonden er vroeger niet; dat weet ik heel zeker.

- I-1: Dan zorgen we dat die foto ook er bij komt. Zullen we even een foto van maken.
- G: Dit zijn schapen, die horen op de Lammerenmarkt thuis. Hier zitten mensen met een hoed op, maar dat is niet mijn vader. Dit is een foto uit 1954; toen leefde hij nog. Hij is in '64 gestorven, tien jaar later. Maar ja, dat was zijn leven.
- I-1: Het was eens in de week, de markt. En dan kwamen al die koeien uit de omgeving en dan kwamen de mensen die de koeien opkochten?
- G: Ja, ze werden ook per schip aangevoerd hè, er ligt water langs.
- I-1: En ging dat dan de hele dag door?
- G: Nee, meestal stopte het om een uur of drie. Want ze moesten weer naar huis om te melken.
- I-1: Ja ja, en dan was wel de bedoeling dat je de koeien die je bij je had ook kwijt was.
- G: Ja, die ze gekocht hadden moesten ook weer meegenomen worden naar huis en dan werden er ook vrachtwagens hier toegelaten. Veewagens.
- I-1: En lukte het altijd wel om al je koeien kwijt te raken?
- G: Ja, of nam je ze weer mee naar huis natuurlijk als je ze niet had kunnen verkopen.
- I-2: En hoe ging dat met de prijzen? Weet u hoeveel men voor een koe betaalde?
- G: Dat ging handjeklap natuurlijk.
- I-2: Had u geen idee wat ze moesten betalen?
- G: Van te voren nooit. Er werd gekeken hoe een koe eruit zag, hoe oud ie was, hoeveel keer hij al een kalf gekregen had, want dat telde allemaal mee.
- I-2: Er werd onderhandeld?
- G: Ja, er werd onderhandeld, handjeklap, en ze hadden hun geld allemaal in dikke portemonnees die zaten met kettingen vast aan een knoop hier van voren, aan het knoopsgat van een jas.
- Het waren soms zulke dikke, want het was allemaal grof geld natuurlijk. Pakken met geld hadden ze zo bij zich. Briefjes van honderd, hoger niet. Dat is leuk om te zien. In Hoorn in Noord-Holland toen mijn vader al heel oud was, heeft het neven-bestuur van de katholieke kerk in Leiden iets opgezet. Die wilde gaan doen in 'kerkschappen'. Mijn vader werd gevraagd om daar leiding aan te geven. Dan gingen ze de boeren langs en kochten jonge schapen op die dat voorjaar geboren waren. Die gingen ze plaatsen op boerderijen. Voor niks! Die mochten meelopen met hun eigen schapen. Die beesten kregen allemaal een lik blauw of een lik rood op hun rug, daar waar wol zat dat niet veel waard was en dat ze later niet konden gebruiken en in het najaar werden ze - vader hield daarvan de boekhouding bij - weer opgehaald. In het begin werden er maar 60 lammeren geplaatst bij de boeren in de wijde omgeving, ook in Lisse hoor. Ook in Voorhout en in Noordwijkerhout. Mijn vader kende al die mensen, het waren allemaal klanten geweest. Die werden in het najaar allemaal weer opgehaald dan waren ze lekker gegroeid, en dan werden ze verkocht en dan werden ze met een grotere vrachtwagen naar een veiling in Hoorn gebracht en ook wel op Texel. En.... Ik heb die veiling daar ook gezien, hoe die gebouwd werd; ik heb daar ook een foto van. Die heb ik niet meegebracht omdat ik niet wist dat dát aan de praat zou komen. Maar u mag 'm wel zien natuurlijk een keer. En ik heb toen gezien hoe die verkoop ging. Dat waren toen schapen, geen koeien. Dat was ook niet in Leiden.
- I-1: Maar waar was dit voor?
- G: De opbrengst, het geld, dat was voor de kerk. Kerkschappen noemden ze dat. En vooral in Leiden was dat bedoeld om voor het katholieke gebouw aan de Plantage [nr. 16]. Daar woonde in een gedeelte van een groot klooster, zusters dus, die niet in kloosterkleding liepen maar die heetten de zusters van Bethanië en als mensen bij kerken kwamen en die meer van het geloof wilden weten, dan stuurden de pastoors die mensen naar die zusters toe. Die pastoors hadden daar geen tijd voor en die zusters hebben dan die mensen lesgegeven en gekeken of die mensen het geloof konden accepteren en die zusters hadden in dat huis op de Plantage geen eigen kapel. En dáár was dat geld voor bedoeld. En toen na een aantal jaren die kapel daar gebouwd kon worden, ik heb daar zelfs mijn twaalfenhaljarige bruiloft kunnen vieren in die kapel met een heilig mis van Ab Simonis, die nu nog leeft, de

- vroegere bisschop, uit Lisse, die mijn buurman was in Lisse; z'n moeder woonde naast me. En eh, maar ja, dat is allemaal overgegaan naar andere mensen; nu zit er zelfs een abortus-achtig iets in. Precies weet ik het niet, want de kerk komt er natuurlijk niet meer en wat er met die kapel gebeurd is, en dat is heel erg, maar dat weten we ook niet.
- I-1: Maar dat is aan de Plantage? En dat is helemaal aan het eind van de Hogewoerd?
- G: Ja, waar bijna het Levendaal er al bij komt. Het zijn grote gebouwen.
- I-1: Daar zit het gebouw, dat ken ik toevallig behoorlijk goed, daar zit Exodus, een gebouw voor ex-gedetineerden.
- G: Dus die abortuskliniek zit er niet meer in?
- I-1: Dat zegt mij niks. Volgens mij was het daarvoor een klooster, inderdaad, en daar zaten op het laatst mannen in volgens mij.....
- G: Ja, die zusters zijn teruggetrokken naar Vogelenzang.
- I-1: En die hebben het onder heel gunstige voorwaarden gegeven aan een plek waar mensen die uit de gevangenis komen weer klaargestoomd worden voor de maatschappij.
- G: Dat wist ik niet. Ik weet wel dat pastoor Vreeburg van de Lodewijkskerk hier, die is er nu niet meer maar in mijn jonge jaren wel, dat was een vriend van mijn vader, en die zei tegen me: "Dat was allemaal nooit gebeurd als jouw vader nog was blijven leven."
- I-1: Verbum Dei. Heet dat gebouw.
- G: Mijn vader heeft daar ook een onderscheiding van de Paus voor gekregen [De 'Pro Ecclesia et Pontifice' werd vanwege die schapen uitgereikt 16-2-1958]. Verbum Dei, het woord van God, daar heb je het al. Ja, nou weet ik het weer.
- I-1: Maar mooi dat u daar nog zulke herinneringen aan heeft. Het is een bijzonder gebouw inderdaad.
- G: Ik ben begiftigd met een heel stevig geheugen en dat heb ik gekregen.
- I-1: Dit is wat mij betreft wat betreft het verhaal over de koeien. Dan wil ik nog vragen stellen over het stukje dat u geschreven heeft, dat we ook als bijlage bij het interview en de tekst van de uitgetikte versie van het interview hebben.

Einde deel 1 van het interview met Mevrouw Zwaan-den Hollander

Naschrift: Enige maanden later zijn de twee interviewers en de geïnterviewde hartelijk ontvangen door Exodus aan de Plantage in Leiden en hebben aldaar een bezoek gebracht aan de kapel. [Van deze St. Paulus-kapel, ontworpen door ir. J.H.M. Kirch van architectenbureau Van der Laan, werd de eerste steen ME POSUIT + H.L.J.M. SONDAAL XXII SEPT MCMLXII gelegd; de inwijding volgde op 9-5-1963]

Inhoudsopgave:

- Pag. 1. Geschiedenis van de familie, hongerwinter
- Pag. 2. De beestenmarkt van Leiden, vervoer 50 koeien van Leiden naar de VS
- Pag. 4. Kerkshapen, bouw kapel achter Verbum Dei aan de Plantage.

Deel B Herinneringen mevr. Zwaan. Jeugd in Leiden.

Na zijn Amerikaanse avontuur kreeg vader opnieuw een verzoek van de marktmeester om een zending koeien te begeleiden, nu naar Egypte. Grootvader echter, nog nooit van Egypte gehoord, gaf geen toestemming. Dàt land moest zó ver liggen – zo lang wilde hij zijn zoon niet missen!

De Eerste Wereldoorlog breekt uit en hoewel de strijd aan Nederland voorbij ging, moest vader toch een tijd onder de wapenen komen en verbleef hij in de Morspoort-kazerne.

In 1919 zette hij zijn eigen bedrijf op: verkoop van producten die gebruikt worden op de vele boerderijen rond de stad. Bepaalde soorten teer voor het teren van houten stallen, schuren en hekwerken; consistentvet tegen roest op metalen hekken en sloten; een bepaalde soort carbolineum waarin in herfsttijd de pootjes gebaad werden van de schapen ter voorkoming van rotkreupel door de vochtige laaggelegen weilanden – 't land rondom Leiden heet immers nog steeds 't Lage Land! Als wij kinderen die zwarte pootjes zagen, zeiden we: "Kijk, de schapen hebben zwarte sokjes aan, 't wordt koud!"

Op de woensdagse markt prees hij die producten aan en ontmoette zijn broers en hun zonen. Grootvader Theodorus, die geboren was in 1837, is uiteindelijk 85 jaar oud, op 6 maart [lees: 25 april] 1922 gestorven. Vader wisselde 't huisje aan de Hoge Rijndijk met een pandje op de Hooglandse Kerkgracht, midden in de stad. Van daaruit huurde hij een pakhuis op de Middelweg [nr. 11], want z'n bedrijf groeide en werd aangevuld met toeleveringsproducten voor de bouw, zoals zoutzuur, koolteer-oliesoorten en asfaltpapier en rubberoid in verschillende dikten. Er kwam vraag naar bruine houtteer, een natuurproduct dat gewonnen werd uit de bomen zoals harsbomen die in het noorden van Zweden groeien. Hiermee begon de import.

Nog altijd bezoekt vader de woensdagse [vrijdagse?] koeienmarkt op de Beestenmarkt en ontmoet broers en neven. Meegebrachte boterhammen werden nog altijd opgegeten in Heck, waarbij de bewuste koffie gedronken werd zoals jaren gebruikelijk. Maar één keer was daar alles anders! Plotseling liep in 't restaurant 'n niet al te jonge vrouw met heel donker haar en donkere ogen met een stapel tafelkleedjes en servetten over haar arm die ze verwisselde met de gedrukte textiel: de linnenjuffrouw! Ze maakte grote indruk, speciaal dat donkere: de gehele familie Den Hollander was lichtblond. Hoe alles verder liep, dat weet ik niet, maar op 2 september 1925 werd deze Brabantse schone [Anna Gertruda van der Put, zonder beroep, 34 jaar, geboren te Dongen, dochter van Wilhelmus van der Put (overleden) en Anna Maria van Hassel, wonende te Dongen] mijn vaders echtgenote en op zaterdagmiddag 21 mei 1927 mijn moeder. Vader was toen 43 jaar en moeder 36 jaar.

Op de Hooglandse Kerkgracht heb ik drieënhalffjaar gewoond. Ik weet nog goed dat vader mij 's morgens naar beneden tilde en neerzette in de grote zwarte leren stoel van grootvader waarin een rond kussen lag met veelkleurig borduurwerk. Ook weet ik nog heel goed en krijg 't beeld nog duidelijk voor ogen dat ik buiten, achter 't huis, op een klein platje speelde met groene giro-enveloppen, plotseling een zwaar, donker geluid hoorde en van angst door de keuken naar binnen liep. Moeder pakte gelijk m'n hand en trok me door de lange witmarmeren gang, door de voordeur mee naar buiten. Rakelings langs 't kleine torentje van de Hooglandse kerk "vaarde" de zeppelin, de Hindenburg, voorbij. 't Luchtschip dat later dat jaar verongelukte en in brand vloog. [De "Hindenburg", die op 6 mei 1937 in brand vloog, passeerde Nederland slechts één keer in deze omgeving, Noordwijk, bij slecht weer en was dus amper zichtbaar. Vermoedelijk wordt bedoeld op de rondreis boven Nederland van de "Graf Zeppelin" op 14 oktober 1929, maar toen was G. pas 2½ jaar oud, wel wat jong voor een herinnering]

't Kwam vanaf richting de Burcht en vloog weg richting de Hooigracht.

Op 't pakhuis aan de Middelweg waren intussen de beide bovenzolders gesloopt (vaders handelsproducten konden immers niet naar boven getild) en er was een nieuw bovenhuis opgebouwd, waarheen we in 1931 gingen verhuizen. [Middelweg 11 was eigendom van G.J. Yperlaan, aannemer te Voorschoten; op 10-11-1930 vroeg deze vergunning om de pakhuizolders te verbouwen tot een bovenwoning. Deze werd verleend 5-12-1930. Op 14-3-1931 vroeg Yperlaan vergunning tot het in gebruik nemen van de bovenwoning; deze werd verleend op 18-9-1931]. Ik

weet nog dat ik op handen en voeten de trap alleen moest opklauteren. Twee grote woonkamers, haaks op elkaar, 3 slaapkamers en een badkamer erboven en een open bergzolder dààr weer boven. En achter de woonkamer een grote veranda. Daar woonde ik tot m'n trouwdag in oktober 1952 en ik uit Leiden vertrok naar de Bollenstreek.

Mijn schooltijd begon op de Barbaraschool op het Levendaal bij de blauwe zusters. Ik zal een jaar of vijf geweest zijn toen de zonen van de familie Van Tuijn van de ijsfabriek kwamen vragen of ik met hun meespelen mocht op de Burcht. Mijn ouders waren bekend met de fam. Van Tuijn en ik mocht met de vier broers mee (Karel, Emile, Eugène en Otto).



Op de Burcht werd door hun een ridderspel gespeeld tegen de drie broers Van der Laan van de Hooglandse Kerkgracht. Dat spel kon echter pas beginnen wanneer de slotvoogd en de slotmaagd overwonnen waren. De jongens wilden mij als slotmaagd laten figureren omdat ik heel lang witblond haar bezat. De slotvoogd werd buiten mijn gezichtsveld onthoofd en mij werd gesommeerd te gaan knielen voor een grote steen boven op de Burcht, tussen de kantelen.

Iedere week mocht een andere strijder dat haar over de steen leggen en mij een klap op mijn linkerhals geven en dan was ik ook onthoofd!

Mijn rol was uitgespeeld en ik ging dus naar huis. Wat me nú nog heel erg verwondert, is dat we toentertijd zo gemakkelijk tegen die hoogte opliepen en er zo vlug weer aflieden!

Die rol heb ik drie keer vervuld en toen ging ik niet meer mee.

De zonen Van der Laan zijn later, evenals hun vader, stadsarchitect geworden en hebben o.a. gebouwd: de Jozefkerk aan de Herensingel, de Kath. huishoudschool aan 't Galgewater en 't meisjesinternaat op de Zoeterwoudsesingel! Ik denk niet dat nog iemand van deze zonen leeft; ze waren allen ouder dan ik.

In Leiden waren geen katholieke hogere scholen voor meisjes. Wel een R.K. jongens-H.B.S. en een algemeen gymnasium. Er werd voor mij een katholieke hogere opleiding gevonden in Voorschoten. Huize Bijdorp, een interne kloosterschool van de dominicanessen met veel universitair opgeleide leerkrachten.

Aan het einde van de vierde klas op 't Levendaal, waar 't nieuwe schooljaar begon na de paasvakantie, verhuisde ik naar 't pensionaat (1937), waar na de grote vakantie 't volgende schooljaar begon. Ik zat dus nog drie maanden in de vierde klas!

't Begin was moeilijk, dag en nacht van huis, maar ik kreeg er wel een heleboel vriendinnetjes bij: er woonden ongeveer 120 meisjes tussen 4 en ongeveer 18/19 jaar uit binnen- en buitenland.

't Onderwijs lag me goed en ik verbleef daar best wel graag.

Op donderdag 9 [lees: vrijdag 10] mei 1940 brak 's nacht om 3 uur de Tweede Wereldoorlog voor ons uit. Met razende herrie vloog een aangeschoten jager over de internaatsgebouwen heen en viel ± 200 m. erachter in 't weiland neer dat tot de kloosterboerderij behoorde. Wij werden gesommeerd onmiddellijk op te staan en zo snel mogelijk zwiingend te verzamelen bij de deur van de slaapzaal met alleen pantoffels en ochtendjas aan. Onder doodse stilte gingen we naar de kelderruimten en moesten daar naast elkaar gaan staan met de rug tegen de verwarmingsbuizen. We kregen allemaal

'n koordje om met onze vóór- en achternaam, geboortedatum en woonplaats van onze ouders op een metalen plaatje. De zusters hadden veel voorbereid en dat was angstig! We hebben daar lang gestaan, een paar uur wel, kregen toen verlof om aan te kleden en naar de refter te gaan om te ontbijten en daarna naar de conversatiezalen, waar alle ramen geblindeerd waren.

Om ± half 9 werd mij opgedragen mantel en shawl aan te trekken en naar de voordeur van 't klooster te gaan. Waarom, dat wist ik niet. Dáár vond ik mijn vader! Omdat auto's de stad Leiden niet mochten verlaten, kwam hij me met de fiets halen.

In de grote tuin rondom klooster en pensionaat zaten veel Nederlandse soldaten verscholen. Veel Duitse vliegtuigen vlogen over en de kogels vlogen om onze oren. Moeder had thuis via de radio gehoord wat gaande was en was dolblij ons om ± 11 uur heelhuids te kunnen begroeten.

Dagen van grote spanning volgden. De radio bleef aanhoudend berichten doorgeven over troepenbewegingen en richtingen van vijandelijke vliegtuigen. 't Leger kwam meer naar 't westen, maar Nederland hield moedig stand. Dinsdags na de inval werd het gehele centrum van Rotterdam gebombardeerd. Vanuit de slaapkamer zagen we de zwarte wolken boven de stad. Angst alom! Moeders jongste zus woonde in Rotterdam. Telefonische verbindingen waren al dagenlang afgesloten.

Na deze afgrijpselijke gebeurtenis moest Nederland zich wel overgeven om verder bloedverlies te voorkomen. Al de volgende dag daalden parachutisten neer op 't voorplein van de Hooglandse kerk; één parachute bleef in de bomen hangen. Op de hoek van de Middeloweg en de Moriaansteeg stond nog een heel jonge Nederlandse soldaat op wacht! De parachutisten vertrokken gelukkig richting Breestraat. [in zijn dagboek schrijft dhr. Kasten onder maandag 13 mei, Tweede Pinksterdag: "'s Middags 3 Heinkels waaruit 22 parachutisten sprongen. Weer algehele afzetting". Helaas schrijft hij niet waar de parachutisten landden, en deze moeten dan wel heel erg van de goede koers afgeweken zijn. Overigens was het knap dat ze in zo'n dichtbebouwde stad zo precies op een pleintje konden landen. Er zijn geen andere bevestigingen van deze zaak gevonden]

Alle bedrijven, alle werk, alle vervoer lagen ineens stil en alle scholen bleven gesloten; een vreemde en onheilspellende sfeer. Op het vliegveld Valkenburg van de militairen is verschrikkelijk gevochten. De Duitsers dachten van daar zo naar Engeland te kunnen oversteken, maar dat is hun nooit gelukt.

Langzaam maar zeker kwam 't bedrijfsleven weer op gang en gingen de scholen weer open en ik vertrok opnieuw naar 't internaat.

Mijn moeder en ik zijn in 'n een weekend in de loop van 1943 aan de dood ontkomen [zondag 24 oktober]. Er vloog een Messerschmitt-jager door geallieerd vuur of door eigen Wehrmacht aangeschoten, met oorverdovend geluid en razende snelheid over de Hooglandse kerk recht op 't raam af waarvoor we stonden. Over ons huis en dat van de achterburen op de Hooigracht heen, boorde 't zich diep in de grond van 't St. Elisabethziekenhuis aldaar. Aan drie kanten van die open plek was 't ziekenhuis met de patiëntenzalen heen gebouwd! Niets of niemand heeft de jager met de piloot Werner Lucas geraakt. Dit was werkelijk een Godswonder! Angst en schrik kwamen pas veel later. 't Was een gebeurtenis van een paar seconden.

Voor mij kwam 'n grote verandering op Dolle Dinsdag [5 september 1944]. Op 2 september 1944, toen alle gebouwen van school en internaat door de Wehrmacht gevorderd werden en alle leerlingen met al hun bezittingen naar huis moesten. De buitenlandse kinderen en die van wie de ouders in reeds bevrijde provincies woonden, kregen een plaats in 't klooster.

Die laatste oorlogswinter heb ik veel vrijwilligerswerk gedaan in 't Elisabethziekenhuis, waarin de bedden ook op de gangen kop aan staart stonden. Net als op vele ander plaatsen in de stad waren ook hier in de kelders veel onderduikers verborgen. Maar helaas, onze studie lag stil en dat nog wel anderhalf jaar voor 't eindexamen.

De zusters hadden intussen niet stilgezeten! Op diverse plaatsen in Voorschoten hadden ze flinke lokalen kunnen bemachtigen waar de leerlingen die in 't dorp woonden en in de directe omgeving toch konden les krijgen. De blauwe tram reed allang niet meer en dus kwamen de meisjes die in Den Haag op 't gymnasium zaten en op de H.B.S. ook naar deze gelegenheid. Met vier andere meisjes uit Leiden, Lotty Bouterse, Suus van Beukering, Anneke Bergers en één die op de Miening woonde in Zoeterwoude, Greet van den Akker, gingen we lopen naar de diverse lokalen zoals op de R.K. pastorie, bij de dominee en op 't priesterseminarie Beerenstein. De kortste weg er naartoe was langs de Vliet en dan met een overzet-pontje aan de noordzijde van 't dorp [Allemansgeest]. Dinsdags en vrijdags werden we "op school" verwacht en onderwezen in een aangepast lesprogramma. Uiteraard bendes huiswerk. In 1945 waren geen landelijke eindexamens uitgeschreven. Wie wilde kon wel een officieel bewijs krijgen van bijwonen van lessen. Gelukkig heb ik dáár niet aan toegegeven! In 1945 was op "Bijdorp" zélf zoveel geregeld dat we de volle week, ook 's zaterdags, in vier houten barakken in de tuin stevig les konden ontvangen in het volle eindexamenpakket van 13 vakken! Dat was iets anders dan de vier of vijf vakken van nú! En.....de blauwe tram reed ook weer. Gelukkig slaagde ik in 1946 met goede eindcijfers.

't Was in Nederland nog armoe troef en in mijn eerste baantje verdiende ik: 10 gulden per maand! Op de Leidse Spaarbank was ik maar heel kort, daar paste 't mulo-diploma beter op aan. Als directiesecretaresse van meneer Willem Dreesmann [Willem Kerckhoff was eigenaar van de Leidse vestiging van Vroom & Dreesmann] werden de inkomsten al direct veel hoger, maar: aanwezig zijn om half 8! Een uur lunchtijd en doorwerken tot 6 uur, zonder koffie of thee! Op de administratie van de Vakschool voor Meisjes ben ik veel langer gebleven en heb daar avondlessen gevolgd in koken en naaien.

Op 21 oktober 1952 ben ik op 't stadhuis van Leiden en in de Hartebrugkerk getrouwd en heb ik Leiden verlaten.

Lisse, 6 juni 2019

100 jaar nadat m'n vader z'n bedrijf begon en 75 jaar na D-Day!

M.A. Zwaan-den Hollander.

Transcriptie interview met mevrouw M.A. Zwaan-den Hollander

Deel 2

- I-1: Goed, dit is de tweede opname van mevrouw Zwaan. Nu gaan we aanvullende vragen stellen over haar leven in Leiden; ook dat is opgeschreven en als bijlage bijgevoegd (document B) en als u dit hoort of leest, dan moet u eerst even de bijlage lezen.
- I-1: U bent geboren in 1927 aan de Hooglandse Kerkgracht.
- G: Hier. [mevrouw Zwaan heeft een plattegrond en geeft daarop bepaalde plaatsen aan]
- I-1: Ja, en weet u nog het nummer?
- G: Nee, maar ik kan het wel aanduiden: Hier is de Nieuwstraat, daar staat de bibliotheek. En dit huisje was het laatste huisje wat bij die bibliotheek getrokken is. Maar dat kan je aan de buitenkant nu nog niet zien; het is gewoon wit gebleven. Maar het nummer weet ik niet meer.
- I-1: En het is dus tegenover de kerk?

- G: Ja, het is maar zeven meter van de kerk af.
- I-1: Op dat stukje ja.
- G: Dat huisje heeft een poos te koop gestaan, jaren geleden. Maar de bibliotheek wilde het echt hebben, maar ik ook. En toen werkte ik ook in Leiden en toen heb ik allerlei moeite gedaan om het te kunnen kopen en ik heb ook gezegd waarom. Ik had toen nog maar één zoon thuis, de jongste, die hierboven woont [boven het appartement van I-2 waar het interview is gehouden] en wij konden daar samen makkelijk in. Maar ik kreeg gewoon de kans niet. Dat had helemaal niks met geld te maken of zo, maar die bibliotheek die wilde dat er graag bij hebben en ja, dat gaat voor natuurlijk. De bibliotheek is Leiden en ik was toen geen Leiden meer.
- I-1: En die heeft het gekocht?
- G: Ja, die heeft het gekocht en het zit er nu nog bij, want ik heb er zelf in gezeten. Ik heb voor de gemeente Leiden, toen ik voor het stadhuis werkte, op die bibliotheek heel veel zaken moeten opzoeken van vroeger, van voor de stadhuisbrand. Toen is er zoveel verloren gegaan. En dat heb ik ook moeten opzoeken in het archief.
- I-1: Op de Boissotkade?
- G: Ja.
- I-1: Oké, maar over uw werk, over het stadhuis komen we..... we beginnen bij het begin. Want toen u nog heel jong was, bent u naar de Middelstraat....
- G: Middelweg.
- I-1: En kunt u zeggen welk nummer dat was?
- G: 11.
- I-1: Nummer 11. Dat is aan de kant van de kerk toch, aan die kant?
- G: Hier woonden we eerst, we gingen de kerk voorbij en dan aan die kant van de kerk. En dat was net de scheiding, hier kwam zo schuin de kerk aan en de Middelweg liep zó en we woonden hier en ik zat dus gelijk op dat plein. Op dat plein stonden ook altijd de vrachtwagens van mijn vader, want daar was de Middelweg veel te smal voor. Dan kon er bijna niemand meer door als daar een grote vrachtwagen stond. Maar hier had je een rij bomen en daar paste die wagen precies tussenin. En ik moest spelen dáár, want hier stond bij de ingang van de Hooglandse Kerk een grote lantaarnpaal en daar gooiden we touw omheen en daar gingen we in zitten, in dat touw, en dat kon je in de rondte lopen en dan ging je steeds meer omhoog en als het dan niet meer ging omdat de touw op was, dan lieten we los en dan draaiden we zo weer naar beneden toe. Dat was het prachtigste spel wat er was vroeger.
- I-1: Nr. 11 is natuurlijk bijna op de hoek.
- G: Het is gewoon de scheiding; dit is de kerk, dat is de Middelweg en daar woonden we. We woonden dus schuin tegenover de koster van de kerk. Ranselaar. [H.W. Ranselaar, koster 1923-1951]
- I-1: Oké, want die woonde in die huisjes die aan de kerk vastgeplakt zitten.
- G: Ja, ja.
- I-1: Maar het is niet toevallig waar nu “de Branderij” is?
- G: Ja, die zat er naast, koffiebranderij, heerlijk rook dat altijd, o dat rook zo lekker.
- I-1: Het was een branderij?
- G: Ja, het was een koffiebranderij, ja, origineel, ja.
- I-1: Want dat restaurant heet ook de Branderij hé?
- G: Die naam is gebleven. Ja, dat was heel fijn. Op woensdag brandden ze altijd de koffie. En als ik dan 's middags thuis was uit school, woensdagmiddag, en ik kon niet meer met de vrachtwagens mee omdat ze al weg waren of ze hoefden niet weg, dan ging ik altijd schommelen buiten om die lekkere koffielucht te ruiken. Ja, dat weet ik nog goed, maakte wel een herrie, maar dat vond je niet erg.
- I-2 : Was die koffie ook te koop voor particulieren?

- G: Nee, ze brandden de koffie en daar werd het verpakt en dan ging het naar de winkels toe en dan kon je zo'n pak koffie kopen.
- I-2: Van bepaalde merken?
- G: Ja, maar dat weet ik niet, want daar let een kind niet op. Waar die bonen vandaan kwamen, dat weet ik ook niet, maar ze kwamen natuurlijk wit binnen, koffie is wit, door de branding wordt ze donker.
- I-1: En weet u meer, waren er meer bedrijfjes in de straat?
- G: Ja, nou ja, het bedrijf van mijn vader, en verderop die straat in was een heel groot timmerbedrijf, die maakte tafels en stoelen en kasten en boekenkasten. Toen ik groter werd en van het internaat af kwam, toen hebben mijn vader en moeder daar een opklapbed voor mij laten maken met een bureautje erbij en een boekenkast; dat weet ik nog goed. En daarnaast, dat was dan op de hoek van de Moriaansteeg naar de Hooigracht toe zat een drukkerij. Hoe heette die? Dat weet ik niet meer. Ik speelde met de meisjes van die drukkerij.
- I-1: Ja, en de rest was woonhuis of waren er nog meer bedrijven ook?
- G: Nee. Van ons huis naar voren toe naar de Nieuwstraat dat waren woonhuizen en op de hoek zat een café. En nu is dat café groter geworden, het heeft dát en dát erbij getrokken.
- I-1: De Uyl [van Hoogland].
- G: Hoe het heet weet ik niet, want ik kom daar niet, want ik kan zo ver niet lopen bij de jongens vandaan.
- I-1: En wat ik mij nog kan herinneren dat daar ook een benzinepomp was.
- G: Dat was aan die kant, dat was echt op de Nieuwe Rijn. Het Centrum heette die.
- I-1: Nee, op het plein, het Hooglandse Kerkplein.
- G: Nee, dat was niet de Hooglandse Kerk, dat was die kant op.
- I-1: Nee, maar op het plein tegenover de Hooglandse Kerk daar had je nog....
- G: Ja, dat plein, dat kwam op de Nieuwstraat uit, daar zat garage "het Centrum". Daar schuin tegenover.
- I-1: Voor de kerk stond een benzinepomp ja.
- G: Nou, die benzinepomp heb ik nooit gezien hoor.
- I-1: Oké, dat is misschien later geweest.
- G: Maar ik kan niet alles onthouden hè! Ik zeg niet: "Het is niet waar", maar ik kan niet alles onthouden. Maar ik weet wel, mijn vader tankte daar niet. Die had een ander adres.
- I-1: En waren daar dan nog gewoon de kruidenier en de groenteboer en, had je die ook nog daar?
- G: Die kwamen met een kar langs de deur.
- I-1: Waren 't geen winkeltjes?
- G: Die zaten daar niet, nee, die woonden daar niet. De melkboer kwam langs de deur, dat was natuurlijk familie. Den Hollander, en de bakker kwam langs de deur. Ja, en de groenteman ook. Mijn moeder kon dus nooit weg hè.
- I-2: Werkte uw moeder ook mee in het bedrijf van uw vader?
- G: Ja, mijn moeder deed de hele administratie. Daarom zei ik al, en heb ik zojuist de nadruk erop gelegd dat mijn vader maar anderhalf jaar in zijn hele leven op school geweest is. Hij woonde dus in Leiderdorp op die boerderij, maar hij moest in Hoogmade naar school. Er was wel een school in Leiderdorp zelf, maar dan moest ie al die grote straten [=wateren] oversteken en dat wilde grootvader niet: "Ga jij die kant maar op, het land door, en dan ben je ook zo op school." Maar onderweg zag ie allemaal mooie visjes en mooie bloemetjes, en dit en mooi dat, en dat vond ie allemaal veel mooier dan op school zitten.
- I-1: En uw moeder, want die kwam uit Breda?
- G: Mijn moeder kwam uit Dongen, dat is eh..... Breda, Tilburg, Waalwijk, en daar tussenin. Het was ook een grote boerenplaats.
- I-1: Maar hoe kwam ze in Leiden terecht?
- G: Mijn moeder, die werd thuis, door haar moeder, op de één of andere manier gedwarsboomd. Er waren twee zussen die ouder waren. En de ene zus mocht gaan helpen bij

oma Van der Put en de andere zus mocht gaan helpen mij oma Van Hassel. En mijn moeder moest thuis alles doen. Ook tien kinderen. Elf kinderen. Zes broers en vijf dochters. Die vijf broers werkten allemaal op de slachterij van mijn grootvader. Geen slagerij, er bestond geen onse ham, dat was er nog helemaal niet. Mijn grootvader slachtte daar dieren die de boeren zelf, voor zichzelf hadden vetgemest. Die moesten natuurlijk op 'n gegeven moment geslacht worden, voor eigen gebruik en dat deed mijn grootvader allemaal, die was slachter, geen slager. Maar z'n zonen, vijf achter elkaar werden er geboren: Wim, Broer, Bertus, Dré en Jo, en toen kreeg ie vier dochters achter elkaar. Die hielpen allemaal. Maar mijn moeder, die dus van die dochters de derde was, die moest thuis een heleboel opknappen, maar die moest ook 's avonds nog al die witte broeken en die witte hesjes van dat slachtwerk, allemaal strijken. Dat was gewoon katoen en al die kleding van die vader en voor die zonen werd door mijn grootmoeder genaaid. Die zat de hele dag achter de naaimachine en de parkiet boven zong met haar mee. En ze had een hele grote hulp ook, een flinke stevige huishoudkundige, huishoudster, dag en nacht in huis. En dan wilde mijn grootvader dat mijn moeder dat geslachte vlees op de hondenkar rondbracht bij de boeren waarvan die koe geweest was. In grove stukken, niet in onsjes en lapjes en zo, nee, de rest konden de boeren zelf wel. Dat zal wel neergekomen zijn op de boerenvrouwen natuurlijk, of de boerinnen. En dan zat ze op de hondenkar, daar stonden twee poolhonden voor, en die trokken haar zo van huis, met dat vlees achterop naar de eigenaar van dat vlees. In de wijde omtrek met allemaal hele kleine dorpjes die nu helemaal niet meer bestaan, die zijn voor een gedeelte ook bij Dongen getrokken. Maar dat is dezelfde plaats waar mijn moeder op de kleuterschool gezeten had, met én meneer én mevrouw Van Tuyn, wat in het tweede gedeelte beschreven staat, die zaten met z'n drieën op de kleuterschool in dezelfde klas. Een jaar later, na de bewaarschool, moest meneer Van Tuyn naar de jongensschool toe. Dat mocht niet langer hè, jongens en meisjes bij mekaar, maar die meisjes, mevrouw Van Tuyn en mijn moeder, die hebben toen nog zes jaar bij elkaar op de lagere school gezeten. Vandaar dat ze die kende, vandaar dat ik met die jongens naar de Burcht mocht.

I-1: Ja, maar hoe ging ze nou naar Leiden?

G: Mijn moeder had het dus thuis op een gegeven moment niet meer naar de zin omdat haar vader jong gestorven is. Die had een longziekte; dat had je vroeger heel vaak. Niet door roken of door wat ook, nee, die is jong gestorven en nog meerdere in de familie van mijn moeder. Mijn moeder uiteindelijk zelf ook, maar toen was ze 80 jaar. Die had het dus niet meer naar d'r zin en er kwam een oom langs die zei: "Geef haar maar aan mij mee." En die heeft toen gezorgd dat mijn moeder een hele goeie plek kreeg in Amsterdam bij 't American lunchroom; als je van het grote plein de Kalverstraat inloopt, dan is het het tweede gebouw aan je rechterhand. Het staat er nog steeds, het is nog steeds een restaurant; dat was toen het allerduurste van heel Amsterdam.

I-2: American Hotel?

I-1: Nee, in de Kalverstraat toch!

G: Ja, en boven waren twee kamertjes en in één ervan sliep mijn moeder. En daar heeft ze nog een medaille gekregen toen ze daar twaalfenhalfjaar werkte, die heeft daar heel lang gewerkt en in het andere kamertje daar sliep ook iemand die daar werkte; die had een andere baan, maar dat maakte niet uit. En die had verkering. En die verkering is uitgegaan en toen heeft ze zich helaas daarboven opgehangen en mijn moeder heeft haar gevonden. En toen wilde mijn moeder daar niet meer blijven. En toen heeft American lunchroom haar aanbevolen om hier in Leiden op de Stationsweg, bij Heck, te gaan werken. En in het eerste verhaal hebt u al gelezen dat die boeren na afloop van hun werk altijd daar brood gingen eten en koffie gingen drinken. En daar liep op een gegeven moment die hele mooie donkere vrouw rond, want in Brabant waren ze allemaal heel zwart, en hier waren ze allemaal heel blond; dat valt op natuurlijk.

I-1: Maar ze was ook nog steeds ongehuwd ook. Ze was nog steeds ongehuwd, ze had geen man. Ze was al een stukje ouder.

G: Ja, ze was al 35 toen.

I-1: Maar nooit daarvoor....

G: Nee nee nee, dat weet ik niet waarom niet, daar is nooit over gesproken en dus daar kan ik niks van vertellen.

I-1: En uw vader...

G: Ja, mijn vader z'n vader was toen overleden, hij was alleen, ja, een man alleen.

I-2: En daarvoor heeft uw vader ook nooit.....

G: Nee, die moest voor z'n eigen vader zorgen.

I-2: Dat mocht niet van zijn vader?

G: Nou, dat mocht niet, dat weet ik niet. Dat heb ik nooit gehoord. Hij had de plicht om voor zijn vader te zorgen en plicht was hem heilig. Dat was vroeger zó.

I-1: En uw moeder had een plicht om voor haar vader te zorgen toch? Want haar moeder was overleden.

G: Haar vader was overleden. Haar moeder is heel oud geworden, daar heb ik ook nog een foto van bij me; die is 83 geworden.

I-1: Maar moest ze dan niet voor haar moeder zorgen?

G: Nee, want er waren nog jongere zussen. Tante Jantje was er nog, tante Marijke was er nog én ze hadden een stevige huishoudster, die leefde daar haar hele leven zo bij één gezin; dat was vroeger gewoon zo. Ze zorgden goed voor mekaar.

I-1: 't Was toch in die tijd wel bijzonder dat ze zo alleen op stap ging, toch?

G: Ja, het was een heel ander leven dan nu; nu zwabbert iedereen overal naar toe. Toen helemaal niet; je werd opgenomen in een gezin.

I-1: Dus ja, mooi verhaal hoe uw ouders elkaar gevonden hebben, toch!

G: Ja, mijn vader zag haar lopen. Zij moest al die kleedjes die over de tafeltjes hingen en de servetten die gebruikt waren, daar moest zij allemaal voor zorgen, die gingen in een grote wasmachine, ze moest ze ook repareren, ze moest ze ook strijken, alles, en weer zorgen dat er iedere dag, of iedere keer als er wat gebruikt was, hup de was in. En zij liep dus steeds door dat restaurant heen. Dat was heel groot toen hoor, en..... ja, en daar kwamen allemaal boeren daar eten; dat was de stek voor de boeren. En de koffie was goed ja, en niet duur.

I-1: En wat zit er nu?

G: Ja, d'r zit een restaurant in. En dat heet geloof ik nu 'De stad Leiden'. Maar ik weet het niet helemaal zeker; ik ben er maar één keer geweest. Mijn kinderen hebben me een keer meegenomen toen ik dat verteld had, dat m'n moeder daar gewerkt had.

I-1: Is het op de Stationsstraat of op de Steenstraat? Op de Stationsstraat toch?

G: Op de Stationsweg hier vandaan aan de rechterkant [nr. 7-9]. De brug over, van de Steenstraat naar de Stationsweg, en dan rechts, niet op de hoek maar iets verder weg.

I-1: Ja, precies. Goed, toen bent u geboren op de Hooglandse Kerkgracht waar....

G: Dat is ook nog heel bijzonder geweest. Mijn vader en moeder zijn getrouwd in 1925. Ik heb daar spullen van. In Leiden. Op het stadhuis en in de Hartebrugkerk op de Haarlemmerstraat. En mijn moeder raakte zwanger in de buurt van september 1926. En plotseling werd ze heel ziek, en werd opgepakt, ambulance, ziekenhuis. Academisch Ziekenhuis Leiden. Dat stond toen niet op de plek waar het nu staat. Dat stond in het gebouw waar nu het museum is van Volkenkunde.

Daar verloor ze het groeiende kindje, maar dat was al zo groot dat ze doorhadden dat dát een jongetje was. Maar mijn moeder mocht niet naar huis toe. En waarom.....? Dat werd niet gezegd.

Maar ze voelde zich weer goed en mijn vader vond het natuurlijk ook vervelend. Hij zat daar alleen, mijn moeder zat in het ziekenhuis alleen. En toen zei ze op een avond tegen mijn vader: "Breng morgenavond mijn kleren maar mee; ik trek ze aan op het toilet en ik loop zo met je mee naar huis. En als je het niet doet, dan ga ik in m'n nachtopon mee." Nou, 't was winter, dus hij deed het wel. Dat is gebeurd. Maar ik zat er nog in. En ik ben een half jaar later geboren, 5 maanden later geboren. Ik was er één van een tweeling. En dat was heel

beroerd. Mijn moeder heeft daarna nog drie keer een miskraam gehad en allemaal van jongetjes. En mijn vader kwam zonder zoon met een bedrijf op de proppen. Dat is zijn grote verdriet geweest. Ze is vier keer zwanger geweest van een zoontje en ik bleef leven. Misschien vandaar dat ik een enorme band gekregen heb met m'n vader. Daar kon niemand en ook mijn moeder, niet meer tussenkomen. Daar kwam nog bij: ik ben helemaal geen zwarte. Ik heb helemaal de kogelzwarte ogen niet van m'n moeder en dat bijna zwarte haar. Maar ik ben een echte 'den Hollander' geworden en daar ben ik best wel blij mee.

I-2: Hoe was de verhouding tussen u en uw moeder?

G: Nou ja, als kind, mijn moeder was geen vrouw om kinderen op te voeden. Ze was heel goed voor me hoor, het heeft me nooit aan iets ontbroken. Mijn moeder was meer zakenvrouw geworden. Vooral daar in Amsterdam en later in Heck in Leiden. Vandaar dat ze ook heel goed die boekhouding van mijn vader kon overnemen. Die kon dat zelf niet; dat durf ik gewoon op tafel te leggen. Hij was ook min of meer dyslectisch. Maar dat speelde allemaal geen rol; mijn moeder kon dat. Als er ooit twee mensen geweest zijn die elkaar zo konden aanvullen dat er aan niks ontbrak, dan waren mijn vader en moeder dat. Ik heb nooit gehoord dat de één aan de ander vroeg: "Wil jij dat doen?" Nee, wie dat het beste kon, deed dat. En omdat mijn vader altijd met teer omging en olie en dat allemaal in die nerven van die handen ging zitten, en je daar toen in die jaren die goeie zeep niet voor had, vond mijn vader het altijd maar het allerbeste om de vaat zelf af te wassen, want dat gebeurde vroeger in sodawater; we hadden geen afwasmiddelen. We wasten af met soda en die soda trok die naden blank. En dan werden die handen weer schoon.

I-1: En in de, waar u dan opgegroeid bent, aan de Middelweg, was dat een gezellige buurt, trokken mensen met elkaar op?

G: Nou, voorbij de kerk, als je rechts de Hooglandse Kerksteeg [=Hooglandsekerk-Choorsteeg] had, richting Hooigracht en links de Moriaansteeg, dan daar voorbij, want de Middelweg was heel lang, daar woonden allemaal heel eenvoudige mensen. Je had er dan nog een mooi stuk tussen staan, daar woonde de koster van de kerk die op de Hooglandse Kerk[gracht=Lutherse kerk] stond, en helemaal rechts achter woonde een grote Joodse familie en dan kwam je op de Kaasmarkt uit. En daar stonden al die bodewagens, en als ik wat groter werd en er had iemand in Sassenheim, ik noem nu maar wat, opgebeld van: "Ik wil een vat dit of dat hebben." Voor één vat teer ga je niet met een grote dure vrachtwagen naar Sassenheim, dus dan was het: "Ga gauw eens bode Wiering halen." En het allerleukste van de hele boel is, de zoon van bode Wiering woont waar ik woon, twee huizen eerder. En die was als jongetje van zes jaar bij ons thuis geweest met zijn vader mee; hij mocht net als ik in de vakanties met die vrachtwagen mee. Dan was hij thuis een poosje weg; zo ging ik ook zo graag met die vrachtwagens mee, en om dat verhaal nou helemaal door te trekken, dan wordt het nog mooier, ik kwam op al die bouwwerken. Ik heb hier de hele Petruskerk zien bouwen en al die vier bouwwerken eromheen. Die hadden allemaal een naam. Er kwamen eerst mensen werken die de grond bouwrijp moesten maken en leidingen moesten leggen. Als dat stuk klaar was dan trokken ze naar een volgend stuk en dan kwamen de nieuwe bouwvakkers en die gingen daar ramen en deuren stellen. Houten frames. Als dat klaar was gingen ze naar het derde bouwwerk, die hadden allemaal een naam: Slamat 1, Slamat 2, Slamat 3, Slamat 4 en in het midden werd de Petruskerk gebouwd. Als die klaar was met ramen stellen, dan kwamen de metselaars en die metselden het op en zo ging dat door. En dan kreeg mijn moeder thuis de berichten: Slamat 1 heeft dat en dat nodig, Slamat 2 heeft afstelpapieren nodig van die dikte, Slamat 3 heeft koolteer nodig, en dan ging dat in één keer op die vrachtwagen en dan werd dat weggebracht. Door mijn vader met de vrachtwagens en z'n chauffeurs, want hij kon natuurlijk ook nooit alleen lossen en laden onderweg. Die vrachtwagens waren zo hoog en leg daar maar eens een vat van 250 kilo in je eentje op; dat kan natuurlijk niet. Nu heb je allemaal die laadkleppen die naar beneden kunnen en dan rijden ze er zo in en hup de laadklep omhoog, klaar.... vrachtwagen geladen.

I-2: Dat moest getild worden en had uw vader veel personeel?

- G: Ja, ja, en die bleven ook heel lang bij ons. En die aten soms ook mee. En als ze een hele dag beneden werkten, dat was altijd op woensdag, dan zei mijn vader tegen ze: "Ga maar naar boven, moeder heeft de koffie klaar, ik gun je wel de koffie, maar niet de tijd." Hij wilde altijd vroeg thuis zijn, vroeg het werk klaar hebben, want hij begon 's morgens zelf ook om 6 uur, dat was hij toch gewend op die boerderij ook.
- I-1: Ja, en jullie woonden ook boven?
- G: Ja, dat staat er ook, er is een bovenhuis op gebouwd.
- I-1: En daar beneden was de opslag.
- G: Ja, die teer kon niet naar boven.
- I-1: Maar was het groot dan, beneden?
- G: Ja, want het was niet alleen de diepte van het huis, maar d'r zat een hele grote tuin achter en daar was een dak boven gebouwd en de lege vaten stonden altijd op dat dak. Dus er was heel veel ruimte.
- I-1: Dus die hele binnenruimte was ook gebruikt?
- G: Ja....En, als ik moest wachten op dat lossen en laden, dan liep ik alsmaar te kijken en ik zag dus dondersgoed hoe een huis eigenlijk opgebouwd werd, en dat heb ik allemaal kunnen vertellen, 30/40 jaar later in Amsterdam op de VU bij mijn eindexamen makelaardij. En toen zeiden ze: "Maar hoe weet je dat allemaal?" Maar dat had ik allemaal gezien.
- I-1: En die complexen waar u het over heeft, dat zijn woningen toch, die woningen om de Petruskerk heen?
- G: Dat zijn allemaal die verschillende straten: de [De] Sitterlaan en de Stieltjesstraat en ik weet niet hoe het allemaal heet. Ja.
- I-1: Mooie gebouwen allemaal.
- G: Van Beukering was het aannemersbedrijf en later heb ik bij Suze van Beukering in de klas gezeten op het internaat. Suze kon ook goed leren en er was dus in Leiden ook geen school voor haar.
- I-1: Maar Beukering is een makelaar ook.
- G: Ik heb een eigen makelaarsbedrijf opgericht. Dat bestaat nu in augustus 61 jaar.
- I-1: Oh, welk bedrijf?
- G: Makelaardij Berg heet het nu.
- I-1: Waar zit dat dan?
- G: In Sassenheim. Daar zijn we begonnen. Maar we woonden aan de overkant op het terrein van de Bernardus. En toen had de Bernardus dat huis en die grond eronder, zelf nodig en toen hebben we een verzoek gekregen van de gemeente om uit te zien naar een ander huis, want het was nodig, die hap grond die wij hadden, was nodig voor de Bernardus en daar mochten we een aantal jaren over doen, want ik had toen al zeven kinderen en toen was er een heel groot huis in aanbouw in Lisse.
- I-2: Maar u had zeven kinderen en toen bent u begonnen zelf met een makelaardij?
- G: Nee, ik ben de makelaardij begonnen toen ik het vierde kind nog voedde, toen ben ik gaan studeren. En toen was het eerste kind was nog geen vier jaar oud. Ik had vier kinderen binnen vier jaar.
- I-2: En daarbij ging u dan die studie nog doen?
- G: Ja, die kinderen lagen dan om half 7 op bed en dan zette ik twee stoelen voor de haard, we hadden geen centrale verwarming, en dan was daar een schoorsteenmantel; daar stond een telefoon op, die kon ik zo pakken, en ik trok de tafel naar me toe en daar lagen mijn boeken en mijn schriften op, en ik kon dan met mijn benen op die volgende stoel zitten en had dus zo alles bij de hand. En dan ging ik door tot een uur of half 12. En dan moest ik de baby weer voeden. En dan ging ik slapen.
- I-1: En uw man, wat voor beroep had die?
- G: Die was dan altijd bij mensen thuis, mijn man had een boekhoudkantoor. En toen kon je dat accountantskantoor noemen, nu niet meer natuurlijk. En die ging 's avonds vaak werken bij de klanten. Ja, er moest geld binnenkomen. En je kon maar een tientje per uur rekenen;

meer mocht niet. En hij had ook personeel. Moest ook allemaal betaald worden. En uiteindelijk, dat gezin bleef maar groeien; daar kun je wel om lachen, maar het was nou eenmaal zo toen, 't gebeurde links en rechts, dus daar keek je zelf niet van op, dat accepteerde je gewoon. En.... eh ja, er moest meer geld binnenkomen. En toen had ie een klant geholpen, een gewone boekhoudklant, aan een stuk bollenland en aan een bollenschuur. Gewoon in 'de Engel', dat ligt tussen Sassenheim en Lisse in. Zo'n buurtschap. En hij had daar geen provisie voor gerekend. Dat mocht hij helemaal niet, want hij was geen makelaar. Hij had daar gewoon zijn uren voor gerekend. En dat is de makelaarsvereniging te weten gekomen. En toen kreeg hij een hele boze brief: dat hij daar voortaan af moest blijven, dat hij niet bevoegd was om dat te verkopen. Dat is natuurlijk onzin. Als partijen iets willen verkopen en je bent er alleen maar bij, wat doe je dan voor kwaads? En toen zei hij op een dag tegen me: "Wat zij kunnen, kan ik ook; ik ga een studie volgen." Maar ja, hij ging er naartoe. Met september. En de tweede dag, de tweede lesdag was 3 oktober. Ja, en..... wij wilden naar Leiden toe, waar wil je dan anders naar toe als rasechte Leidse. Dus die les sloeg hij over. Toen zei hij tegen mij: "Jij hebt een veel hogere vooropleiding dan ik; jij moest het maar overnemen. Ga jij er volgende week maar naartoe."

Ja, dat is ook een bak. Maar ja, ik stapte er naartoe. Ik dacht: 't is gelukkig wat anders, want ja, ik zat dag en nacht in huis natuurlijk. Ik zat gewoon vastgeklonken met die vier kindjes. Ik ga er naartoe en die directeur die kijkt toch lelijk. En ik vertel het verhaal en hij zegt: "Nou ja, laten we het maar proberen; betaald is het." Het was toen 500 gulden dat ene studiejaar. Dat was een heleboel geld hoor, ja, en omdat dat nou te laten verlopen, je kreeg niks terug. Ik zeg: "Nou, het is niet zo moeilijk hoor, mijn man heet M.A.G. en ik heet M.A.; je hoeft allen maar de G door te krassen en er 'den Hollander' achter te schrijven." "Nou ja", zegt hij, "laat ik het maar proberen ook." Er waren nog zes vrouwen, ik was nummer zeven. Het was ongeveer honderd man. Maar er vielen er regelmatig af. Het was heel zwaar.

I-1: Over welk jaar hebben we het nu?

G: Antoinette lag in de wieg, dan hebben we het over 1957. Ze is in '57 geboren, in de meimaand ook, en toen ben ik in oktober begonnen. En toen zei hij tegen me: "Ja, je treft het niet, we zijn nu een week of vier, vijf aan de gang en ik ga een schriftelijke overhoring houden; daar zal je weinig aan hebben." Ik zei: "Nou, ik ben hier nou eenmaal, mag ik de vragen overnemen?" "Jazeker." Dus ik zoek een plaatsje op; ik ga zitten. Natuurlijk had ik al in die papieren gekeken. Die boeken hadden we al thuis natuurlijk; mijn man was al geweest. Ik denk: o, wacht even, ik weet wel een paar antwoorden. Weet je wat, ik schrijf ze gewoon op, ik zet gewoon mijn naam erop, klaar, en lever het gewoon in. Ja, je gaat daar toch niet voor niks daar anderhalf, twee uur zitten. En ik doe dat. De volgende les, toen riep hij me. Toen zegt ie: "Wat voor schoolopleiding heeft u?" "Ja, lyceum." "Ooohh.... Nou, u heeft een vijf en alle anderen zitten eronder met hun cijfers, ook diegene die hier al voor het tweede en derde jaar zijn." Ik zeg: "Nou, we gaan maar gewoon door dus." "Ja, we gaan gewoon door, jazeker!" God, ik zie het nog voor me.

I-2: En waar was die opleiding?

G: In Amsterdam op de VU.

I-2: En hoe deed u dat dan met de kinderen?

G: Oh, mijn hulp bleef. Ik voedde Antoinette om 10 voor vijf. Dan bleef zij voor het raam staan en dan kon ze bij de Klinkenberg de bus aan zien komen. En dan zei ze: 'Ja', en ik gaf het kind aan haar, kleren dicht, jas aan, tas.....En de bus stopte bij ons voor de deur, dus dat kon ik altijd halen. Met de bus naar Haarlem. In Haarlem met de trein naar Amsterdam en dan nog lopen naar de VU.

I-1: Maar ik probeer weer even de draad van het verhaal....want we zijn nog.....

G: U bent met uw vragen nog niet klaar, maar u mag mij ook stoppen hè. Als ik teveel zijlijnen in ga.

I-1: Nee.

- I-2: We waren nog bij de lagere school, daar was ik ook wel benieuwd naar. Was het een meisjesschool? Want u zat op het Levendaal op school.
- G: Ja, op de Barbaraschool.
- I-2: Was dat een meisjesschool?
- G: Ja, alleen meisjes, en dat waren alleen nonnen voor de klas.
- I-2: En heeft u daar goede herinneringen aan?
- G: Ja, hele fijne.
- I-1: En toen naar Voorschoten hè.
- G: Toen naar Voorschoten; dat was ook het dichtstebij.
- I-1: Maar waarom bent u daar intern gegaan?
- G: Het was een internaat. Ja, maar luister eens, er waren wel kinderen uit Voorschoten ook op school, die konden gewoon natuurlijk van huis komen lopen, maar ik was altijd verbonden natuurlijk aan die blauwe tram en dat mocht ik toen nog niet alleen. Ik mocht niet alleen met die tram mee. Ik was 10 jaar; vroeger werd je veel te veel beschermd. En vooral dat enige kind natuurlijk.
- I-1: En in Leiden was er geen mogelijkheid?
- G: Nee, er was geen katholieke school. We hadden wel de katholieke jongens-HBS, de Bonaventura, en we hadden een gymnasium, maar dat had helemaal geen confessie heet dat hè? Geen geloof. Ja, ik mocht er niet naar toe, ik mocht alleen maar naar een katholieke school. Klaar, amen. Dat deed iedereen; dat gebeurde ook zo met protestante kinderen, die kwamen ook niet op een andere school terecht.
- I-1: En waren er veel katholieke meisjes uit Leiden ook in Voorschoten.....?
- G: Nou, niet veel; net als wat ik zei: Suus van Beukering dan van het Bouwbedrijf, die was er ook, en Anneke Bergers van de slager van de Doezastraat. Maar die gingen 's avonds wel naar huis. En Lotti Bouterse, die woonde helemaal diep achter de Petruskerk en die haar vader was hoofd van C&A. Nou, niet hoofd van, maar die had daar een hoge betrekking bij C&A. Was toen hier nog op de Nieuwe Rijn, nee, op de Botermarkt aan de overkant. En.....die daar ook was, was van de Miening van Zoeterwoude, dat grote houtbedrijf, dat was ook nog een klant van mijn vader, maar ik weet niet meer hoe ze heette.
- I-2: Maar dat staat wel in het verslag dat u schreef.
- G: Ja, die naam staat er wel in, geloof ik.
- I-2: De naam stond erin. Maar hoe vond u het om daar intern te moeten zijn?
- G: Nou, de eerste dagen was wel heel moeilijk hoor, want ik miste mijn vader zo erg.
- I-2: En mocht u dan in het weekend naar huis?
- G: Nee, de eerste drie maanden niet; je moest eerst wennen. Niemand mocht de eerste drie maanden naar huis.
- I-1: En u was een jaar of tien, toch?
- G: Ik was 10 jaar.
- I-2: Dus dat was wel een hele zware tijd voor u?
- G: Het was ook niet leuk, maar ja, thuis had ik helemaal geen broertjes en zusjes en ik woonde boven, op een bovenhuis, en het was gevaarlijk om in weekse dagen op straat te spelen. Daar waren ze veel te bang voor; die vrachtwagens kwamen toen allemaal al op. Het werd heel druk in die Middelweg richting Kaasmarkt. Al die bodediensten kwamen daar langs. Nou ja, goed, ze zorgden goed voor me en het was heel fijn onderwijs. Ja.....op de Barbaraschool heb ik niet veel meer gedaan dan staarten van meisjes in de inktpotten gedouwd en zitten spelen met gummetjes en papiertjes en potloodjes. Ik deed helemaal niet mee; ik vond het allemaal best wat daar voorin gebeurde. Ik zat achteraan omdat ik toen al heel erg groot was. Alle 'Hollanders' zijn zo groot. Ik nou niet meer hoor; ik ben zo'n stuk gekrompen.
- I-1: En toen de oorlog hè, toen kwam 1940.
- G: Dat heb ik helemaal geschreven hè, hoe dat tot ons kwam.
- I-1: Dat was heftig natuurlijk.
- G: Ja, dat was heel heftig hoor. Maar mijn vader kwam mij halen hè; dat staat er ook in.

I-1: En dat vliegtuig, dat kwam....

G: Ja, dat was griezelig hoor, dat kwam zo op ons af.

I-1: Ja, dat is een heel bekend Leids verhaal.

G: We hoorden hem aankomen, we gingen naar het raam toe en hij kwam recht op ons af. Maar je denkt dan niks meer hè, het gaat zo vlug dat je niet meer denken kan.

I-1: Ja, en hij heeft niks geraakt, het is nog steeds een wonder dat..... Alleen de piloot zelf...

G: Geen splinter heeft ie geraakt; hoe dat mogelijk is, daar begrijp je niks van.

I-1: Maar wat heeft u nou nog meegemaakt van de hongersnood bijvoorbeeld, de hongersnood aan het eind van de oorlog?

G: Nou, ik heb nooit honger gehad. Mijn vader kon allerlei producten, die hij achtergehouden had, ruilen met tarwe. En die kwamen in schoongemaakte vaten naar huis, van binnen schoongemaakt, dichtgelast, van buiten allemaal teer. We hadden vergunningen om ze naar de klanten heen en weer te vervoeren, ook toen we geen vrachtwagens meer hadden, afgepakt door de Duitsers, twee achter elkaar, gloednieuwe wagens, ja.... maar bodediensten mochten dan nog rijden, en dan kwam er 200/250 kilo gezeefde tarwe naar huis.

I-1: Maar had uw vader dan nog handel? Er was toch geen import meer?

G: Ja, er was altijd handel. Een handelaar heeft altijd handel.

I-1: Maar hoe kwam hij dan aan zijn spullen?

G: En dat werd geruild, met teer, dat bleven de boeren natuurlijk nodig hebben hè.

I-1: Maar hoe kwam hij dan aan de teer?

G: Ja, die teer hadden we zelf in Nederland, dat was watergas-teer en dat kon je op vergunningen kopen bij de gasfabrieken.

I-1: En dat ging nog wel door?

G: Dat ging gewoon door, want de Duitsers hadden daar niks aan. Dus dat bleef bij ons. Vandaar ook die tocht naar Hoek van Holland.
Maar dat is het derde verhaal. Dat hebt u niet, dat heb ik bij me, dat is dat kerstverhaal. Dat is de aanleiding geworden tot het kerstverhaal, die teer.

I-1: Ja, dat verhaal moeten we dan nog....

G: Nou, ik heb het bij me, u mag het hebben.

I-1: U heeft het ook uitgeschreven?

G: Ja, precies zo op dezelfde manier.

I-1: Dat stoppen we erbij.

G: Het stond in de Leidse Courant in 1994, een oproep in diezelfde krant. 50 jaar na de Hongerwinter, dat was in 1944, ik heb het nu over '94. "Of mensen, die toen in Leiden woonden nog iets wisten van hoe wij toen, in dat jaar, het kerstfeest hadden meegemaakt?" Ja, en toen ben ik dat hele verhaal gaan schrijven, wat mijn vader toen versierd heeft en waardoor toen in alle katholieke kerken toch de nachtmis doorging met Kerstmis. Wat er helemaal niet in zat. Ten eerste mochten ze geen licht opsteken, want dat zouden de vliegtuigen kunnen zien; dan wisten ze dat ze boven een stad vlogen. Er was geen verwarming in de kerk, de mensen mochten niet eerder de straat op dan half acht 's morgens, maar de nachtmis is altijd om 6 uur. Ze hadden nauwelijks kleren om in die gruwelijk koude winter de straat op te komen. Er was geen vervoer, er gingen geen bussen of trams, niks niks, niemand had bijna meer een auto. Particulieren hadden toen helemaal nog geen auto hè, maar zelden. En toen mocht mijn vader op de gasfabriek in Hoek van Holland zoveel vaten koolteer gaan halen. Maar ja, hoe? We hebben geen vrachtwagens meer. Hij kende een schipper uit Hoogmade. Baars heette die. En die hadden vergunning om uit te mogen varen. Die konden daar dus ook olie of wat ze daarvoor nodig hadden kopen. Met toewijzingen allemaal. En die jongens wilden die vracht wel gaan halen. Toen is hij op de Enkhuizer Almanak gaan kijken, eb en vloedstanden. Want dat had je toen nog hè, in die binnenwateren ook. Wel niet zo erg, maar toch wel ook. En hoe ze daar moesten komen. Dat was via die sluis, die is er ook niet meer, in Leidschendam [die is er nog steeds] en dan zo de Waterweg op en helemaal op het uiterste puntje van de Waterweg, als dit de Waterweg is,

daar lag die gasfabriek. Ze vertrokken met regen, maar mijn vader had altijd, tegen mij ook gezegd en ik altijd ook tegen mijn kinderen: "We gaan er gewoon doorheen, want het meeste valt ernaast." Er was geen enkele reden om niet erdoor te gaan. Zo zijn we nog allemaal, hierboven ook. [mevr. Zwaan bedoelt hiermee haar zoon met partner die ook in het Kruitschip, waar dit interview plaatsvindt, woont]

Maar die storm en die wind werden steeds erger. En eer dat ze bij die gasfabriek waren, ging dat scheepje zo op en neer. Op die grote golven rechtstreeks uit zee. Maar goed, ze kwamen toch veilig aan de wal en als het schip dan opgetild werd, dan konden ze gauw overstappen en dan ging die golf weer weg en dan zakte dat scheepje weer. Het was maar een klein scheepje, ik heb het wel gezien. Ik woonde toen thuis. Het was 1944. En toen liepen ze daar in 't donker te kijken met een knijpkat. Dat gaf een lichtje; daar zat een batterij in. "Wat ligt daar allemaal nog meer, o ja, dat mogen we morgen meenemen, dat ligt voor ons klaar, maar wat ligt daar verder nog?"

Er lagen allemaal vaten petroleum en die lagen op z'n kant en toen kon mijn vader op die bodem van die vaten zien, er stond een code op en dan wist hij wat het was, dat was van een groot bedrijf, veel groter dan wij hadden. Het was een heel groot bedrijf in Zaandam en daar had hij wel connecties mee. En toen dacht ie: "Dat is allemaal gestolen goed. Dat hebben ze daar weggehaald, in beslag genomen, misschien hebben ze er nog wat voor gekregen, maar toch maar een deeltje ervan." Hij denkt: "Weet je wat, ik kan ze goed gebruiken". En in die nacht hebben ze twee vaten petroleum in het vooronder gegooid. Geslapen hebben ze niet, want ze zouden ook in dat vooronder slapen natuurlijk. Maar zo groot was het scheepje ook niet. De andere dag bij het licht worden: niks laten merken. Ze hebben gewoon de teer ingenomen die voor hun klaarstond. Papieren hadden ze allemaal wel, dat is twee keer nagekeken, maar ja, natuurlijk niet in het vooronder, daar kun je toch geen vaten teer neergooien, dus ze werden niet gevonden, want dat had hem z'n leven kunnen kosten op dat moment, alle drie die mannen. Maar 't gebeurde niet. Ze zijn teruggevaaren; toen was dat makkelijker, want ze gingen met de stroom mee van zee af. Maar toen was het scheepje ook zwaar beladen. Weer mooi door die vernauwingen heen in Leidschendam. Hoe noemde ik dat net?

I-1: De sluis, de sluis bij Leidschendam.

G: Ja, zo naar Leiden en hij komt hier te liggen bij Vlieland voor de deur, rechts van de Karnemelksbrug. Daar zat Vlieland toen in, dat wordt nu verbouwd voor.....

I-1: Ja, klopt.

G: Studenten of zo, ja. Maar Vlieland, dat was een hele verkeerde man in de oorlog.

I-1: Ik weet het, ja.

G: Dat weet u, mooi. Dus het was daar ook een heel gevaarlijk punt. En toen had mijn vader afgesproken met die twee schippers, ik ga het eerste van boord en ik neem een vat mee. Maar dat maakt zo'n ongelooflijke herrie op die grote keien die daar toen allemaal nog lagen. Maar goed, hij stopt dat vat thuis weg, onder het afdak buiten met allemaal lege vaten ervoor. Hij haalt ook dat tweede vat op, maar in die tussentijd had Vlieland natuurlijk die Wehrmacht al opgebeld: "Zeg, kom 's effe kijken, d'r ligt hier een schip met vaten voor de deur, zit dat wel goed?" Want Vlieland gaf iedereen aan hèn. En nou, ze kwamen kijken en, maar ja, de papieren waren allemaal in orde, dus ze hadden niet veel werk. En toen begon het vreselijk hard te regenen. Dat had het onderweg ook al steeds gedaan, heen en terug. Ik weet wel, die mannen kwamen drijfnat thuis met z'n drieën: mijn vader en die schippers. En ze kwamen aan boord, en tellen en dit en dat, maar door die grote regen dachten ze: nou ja, die papieren zijn allemaal goed, dus wat moeten we hier? Dus die gingen drijfnat weglopen. En toen hebben ze op hun gemak die vaten over al die grote kinderhoofdjes naar de Middelweg gerold en daar opgeslagen. Ja, en wat gebeurt er dan met die petroleum? Die was niet voor ons.

Petroleum kostte toen..... 50 gulden per liter. En hij had..... 500 liter. Hij heeft een vergadering gehouden met al die boeren om de stad heen en gezegd: "Luister eens, jongens,

- wij gaan Kerstmis vieren. Ik wil al jullie stallantaarns hebben, twee nachten, met de Kerst, die gaan we allemaal ophangen onder de grote ramen van de kerken, want het mag niet naar buiten schijnen, het moet naar beneden schijnen. Dat gaan we met z'n allen 24 december klaarmaken. Allemaal lijnen, allemaal stallantaarns, allemaal olie. Aansteken, dat geeft licht en dat geeft warmte." Er is een stel naar de Ortskommandant gegaan en die heeft gezegd: "Wij willen vroeg naar de kerk toe, met Kerstmis, en als er van jullie mannen zijn die katholiek zijn, zijn die zijn ook welkom." En dat is ook gebeurd: er zijn een heleboel Duitsers gewoon in hun Duitse kleding, zonder koppel, geen geweren en toestanden, zijn ook geweest. Die kwamen, ook gewoon.
- I-2: Wat een bijzonder verhaal!
- G: En er is natuurlijk een heleboel berichten overal naar toe gegaan, allemaal heel stiekem hè, maar de hele bevolking werkte eigenlijk mee. Want iedereen kende mijn vader, mijn vader was niet 'Den Hollander', mijn vader was 'ome Dorus', altijd al geweest, ook op die markten. 'Theodorus', je werd vroeger geen Theo genoemd, allemaal Dorus of Dik. En, nou ja, heel Leiden ging naar die kerken, het was er warm, 't was er licht, en wie wil niet in zo'n toestand, als je eigenlijk geen kleren meer aanhebt, want ik groeide zo hard en waar moesten ze kleren vandaan halen, die waren er gewoon niet. Ja, jurken van mijn moeder en dan een lap stof er tussen, en dan kon mijn moeder, mijn moeder was veel kleiner dan ik, en dan kon die jurk langer gemaakt worden en die moest ik dan maar aan. Zo ging dat allemaal. Met stukken en brokken werd dan weer een stuk kleren gemaakt. En zo gingen we, eigenlijk veel te koud gekleed, oude mensen werden op handkarren geladen met een brok deken er overheen, want het was ook nog aardig glad die nacht. Het vroor heel hard, de sneeuw lag zo hoog langs de wegen, want dat kon geeneens meer weggehaald worden.
- I-2: En ik welk jaar was dat?
- G: Allemaal in 1944.
- I-1: In de Hongerwinter.
- G: In de Oorlogswinter. Nou, ze konden natuurlijk niet beletten dat er ook heel hard in die kerken gezongen werd, maar ja, dat hoorden die piloten niet die overvlogen. Maar dat kon je buiten helemaal horen, dat weet ik nog wel. En het grappige dáárvan weer is dat de organist toen, is de grootvader van de organist die we hier nu hebben in de Lodewijkskerk. Leuk hè! Hoe alles toch bij mekaar komt hè!
- Hoe alles toch geregeld is in het leven. Dat wil ik eigenlijk als rode draad doorvoeren. Waarom moest ik in het Elisabethziekenhuis nou gaan werken op die babyafdeling? Ik kreeg zelf acht kinderen, maar dat wist ik toen nog niet. Maar ik word er wel handig in.
- I-1: Wat heeft u daar nou precies gedaan?
- G: Ik heb op de babyafdeling gewerkt als vrijwilligster.
- I-1: Tijdens de oorlogsjaren?
- G: In de oorlog. Toen de moffen opeens voor de deur stonden: "Alles wegwezen morgen." [In Voorschoten] En toen heeft diezelfde bode Wiering de andere dag mijn hutkoffer naar huis gebracht. En toen had ik tegen mijn moeder gezegd: "Ik ben weggestuurd." Dat was ik ook wel, maar ik zei er niet bij: "Door de Duitsers." En ze was heel kwaad op me; ze dacht dat ik weet ik wat had uitgehaald. Maar toen kwam bode Wiering met al mijn spullen; ik had schilderijtjes hangen en beeldjes en speelgoed en boeken, en alles, we hadden allemaal een eigen kamertje daar, maar het is wel een heel mooie school hoor, een hele rijke school ook. En dat kwam ineens allemaal naar huis toe. Behalve de kinderen waarvan de ouders woonden in Limburg en Brabant, die waren al bevrijd. Die konden niet naar huis, want de Moerdijkbrug lag in elkaar. Er reden geen treinen meer.
- I-1: En die konden sowieso niet de grens over de.....
- G: Dus die zijn allemaal geïnterneerd in het klooster.
- I-2: Maar u bent naar huis gekomen en toen.....
- G: Nou ja, het was oorlog en ik moest toch wat. Ik heb geen les meer, ik kan niet studeren, de studie ligt helemaal stil, ik wou ook niet thuis blijven werken en toen alleen maar de straat

- door, Hooigracht oversteken en ik zat in het ziekenhuis. En daar heb ik me gemeld bij moeder-overste en ik zeg: "Ja, zo en zo is gebeurd en heb je wat aan me?" "Jazeker", zegt ze, "kom maar gauw." En die plantte mij op die babyafdeling.
- I-2: En dat ziekenhuis, was dat ook overvol met gewonden uit de oorlog of weet u dat niet?
- G: Ja, en de kraamvrouwen lagen kop aan staart in de gangen. Bedden kop aan staart. Dus er was volop werk. Maar er konden uit Breda geen nieuwe nonnen meer komen. Daar was het klooster, waar je, als je naar een klooster wil, daar beginnen moest.
- I-1: En was er gebrek aan medicijnen en zo?
- G: Nou, heel veel mensen zorgden wel dat er eten genoeg was.
- I-1: Eten was er wel?
- G: En ja, er zijn hele kalveren via mijn vader naartoe gegaan. Want ik kreeg 's morgens geen koffie, maar wel soep. Het was er allemaal wel.
- I-1: En dat is de hele Hongerwinter doorgegaan?
- G: Ja.
- I-1: Maar heeft u dan geen honger in de omgeving meegemaakt waar.....in de straat?
- G: Jawel, want mijn vader had natuurlijk die vergunningen nodig om hier en daar nog wat teer te kunnen kopen en dat kwam van een bureau in Den Haag, Rijksbureau voor dit en dat heette dat, dat weet het allemaal niet zo heel goed meer, en dan zei mijn vader: "Je komt maar een maal aardappelen halen bij me." Dat ging ook allemaal ruilen, ruilen: wij teer, hij aardappelen. Dat ruilde mijn vader ook in de Haarlemmermeer; daar had hij ook zulke klanten, er was maar één teerbedrijf hè.
- I-1: Maar heeft u niet in de straat of zo
- G: En dat werd vaak helemaal niet betaald, het is gewoon geruild.
- I-1: Er was toch wel overal honger?
- G: Er was overal honger, honger, honger en nog eens honger. Ik heb gezien dat ze dood op straat gevallen zijn, hier gewoon in Leiden, hier gewoon dichtbij.
- I-1: Dat wel en er was in het ziekenhuis toch wel....
- G: En je probeerde, maar je kon niet iedereen helpen. En daar achteraan op de Middelweg, daar werd ook zoveel leed geleden, die hadden geen bedrijf. En alles liep gewoon stil, net als Tieleman en Dros. Dat liep helemaal dood. Dus die vrouwen die daar achteraan op die Middelweg woonden, die kregen ook die zakken bonen niet om thuis af te halen en terug te brengen naar die fabrieken en daar kregen ze dan wat geld voor. Dat bestond allemaal niet meer. Het was er gewoon niet. Ja, 't was hoog tijd dat Amerika toen kwam hoor. Ja.....
- I-1: En in 't ziekenhuis, waren er wel genoeg spullen, medicijnen, verband?
- G: We waren natuurlijk niet de enigen die zorgden voor ziekenhuizen, weeshuizen, kindehuizen; daar heeft mijn vader heel veel voor gedaan.
- I-1: Nee, maar ik bedoel ook medicijnen, medische spullen.
- G: Nee.
- I-1: Dat was er niet meer?
- G: Nee, ze werden geholpen met de middelen die er waren. Zo goed mogelijk.
- I-1: En wat lag er allemaal; waren dat ook mensen die gewond waren op één of andere manier?
- G: Ja, die waren er ook.
- I-2: Ook Duitsers, werden er ook Duitsers.....
- G: Nee. Die hadden eigen hospitalen. Een Duitser, zeker in een katholiek ziekenhuis en dan even lekker een spuit laten geven? Nee, dat gebeurde niet. Maar u moet u voorstellen: die Duitsers, die soldaten die hier waren, dat waren mannen die gewoon thuis uit hun werk weggetrokken waren en de jongens die hier en in andere bezette landen geronseld werden naar Duitsland toe, die moesten hun werk doen. Want onze jongens zouden toch nooit passen in een Duits leger, maar die Duitsers uit Duitsland wel. Maar dat waren geen nazi's, dat waren dikwijls hele gewone goede mensen, vaders van gezinnen. Wij hebben er ook één ingekwartierd gehad, een week of zes. Het was een hele gewone goede man, maar je was wel bang van 'm.

- I-2: Die woonde bij u in huis?
- G: Ja, die woonde bij ons in huis, die sliep alleen bij ons.
- I-1: En wat heeft u van het verzet meegemaakt?
- G: Nou, eigenlijk niet zoveel. Vergeet niet, ik was deels op internaat en ik was deels nog te jong hè! Ik heb niet echt koeriersdienst gedaan of zo, nee. Ik heb wel geholpen, heel vaak, met eten rondbrengen.
- I-2: En dat Joodse gezin waar u het net over had, die Joodse mensen die bij u in de buurt woonden?
- G: Ja, nou, die zijn ondergedoken in hun eigen huis tot we bevrijd waren, maar ik weet niet meer hoe ze heetten.
- I-2: U weet niet of ze het overleefd hebben?
- G: Nee, die hebben het overleefd. Die hebben op één of andere manier in een kelder opgesloten gezeten, die zijn door andere mensen geholpen. Ik ben daar nooit geweest, want na de oorlog had ik pas door dat het Joden waren. Dat wist ik niet. Die woonden op de Middelweg maar aan de kant van de Hooigracht. Met heel veel groen, heel veel tuin. Maar daar had ik nooit contact mee gehad voor de oorlog.
- I-1: En heeft u verder iets gemerkt van Joden die.....
- G: Nee, eigenlijk heb ik daar niets van gemerkt, nee. Ik weet wel dat professor Cleveringa de sleutels van de universiteit niet af wilde geven, dat ze hem toen meegenomen hebben naar eh, naar dat grote water aan de buitenkant van Leiden en dat ze hem daar doodgeschoten hebben. Ze zeiden: "Ga maar naar huis toe, we hebben niks aan je." En hij liep weg en ze schieten hem in z'n rug dood. [dit betreft niet prof. Cleveringa of sleutels, maar de liquidatie van Harmen Douma, hoofd van de Eerste Leidsche Schoolvereeniging op de Kanaalweg op 4-1-1944] Dat weet ik wel, ik ben er niet bij geweest hoor. Dat hebben we gehoord allemaal. Ja, ik weet nog veel meer natuurlijk hè, ik kan wel een hele dag vertellen, zolang u vragen blijft stellen heb ik antwoord. Ik kan er makkelijk een boek van schrijven maar ik heb het liever bij jullie in handen.
- I-1: Ja, u had het over parachutisten bij de Hooglandse kerk.
- G: Ja, op het plein.
- I-1: Maar waar kwamen die uit de lucht?
- G: Die kwamen uit de lucht, en die hadden parachutes en die gingen open op één na. En dat konden we de kamer uit zo kijken, die bleef in de bomen hangen. Dat was een dag nadat Nederland gecapituleerd had.
- I-1: Maar wat kwamen die dan.....door de lucht, parachutes....dat was toch?
- G: Ja, gewone vliegtuigen.
- I-1: Maar waarom?
- I-2: Waarom werden ze hier gedropt, wat was hun opdracht?
- G: Ik denk dat die naar het stadhuis toe moesten om de boel over te nemen. Of om de boel terug te geven, of naar een bepaald punt van waaruit ze naar Duitsland konden vluchten. Zoiets.
- I-1: Dat waren geallieerden, Amerikanen of.....
- G: Nee, die waren er nog niet.
- I-1: Maar wat waren het dan, die parachutisten?
- G: Dat waren moffen.
- I-1: Oh, dat waren Duitsers? Na de bevrijding? In het begin, in '40?
- G: Bij het uitbreken van de oorlog. Want aan de andere kant van de Hooglandse Kerk, op de hoek van de Moriaansteeg en de Middelweg, stond een hele jonge, Nederlandse soldaat op wacht. Die had nog niet doorgegeven [doorgekregen?] dat we ons hadden overgegeven na het bombardement in Rotterdam.
- I-1: Oh, dat was na de capitulatie van Nederland?
- G: Na de capitulatie, dus 10, 12, 14 mei was dat.
- I-2: En hoeveel waren dat er ongeveer? Waren dat er heel veel?

- G: Die parachutisten? 20 of zo. Maar die vertrokken naar de Breestraat en hij [die Nederlandse soldaat] stond aan die kant van de kerk. Ik stond er zo naar te kijken: mijn God nog aan toe. Die wordt straks voor mijn neus doodgeschoten. Maar dat gebeurde niet. Die moffen gingen die kant op. Ja, we zeiden toen altijd 'moffen'. Dat blijft erin zitten natuurlijk.
- I-1: En die kinderen uit dat bevrijde gebied [uit de school in Voorschoten], die konden dus niet meer terug naar Brabant en Limburg?
- G: Nee, daar werd dus een hoek vrijgemaakt in het klooster, en die mochten toen bezit nemen van nonnencellen die de laatste jaren ook niet meer opgevuld waren met nieuwe nonnen, want die Moerdijkbrug was er niet en Brabant was bevrijd en wij niet. Die konden dus niet komen, er kwam dus geen aanvoer van jonge nonnen en in die kamertjes die daarvoor klaarstonden, werden die kinderen gestationeerd.
- I-1: Maar je zou zeggen: die kinderen, die families, hadden dat toch kunnen zien aankomen en die kinderen alvast kunnen sturen? Maar dat is blijkbaar niet gebeurd.
- G: Dat is niet gebeurd. We hadden ook buitenlandse kinderen hè. Uit Duitsland, uit België, uit Engeland. Dat waren wel Nederlandse kinderen, maar die vader was een diplomaat en die woonde in Engeland en zijn vrouw ging met hem mee, maar die kinderen bleven in Nederland op school. Dat waren vier zusje en één ervan zat er bij mij in de klas.
- I-1: Die hebben de hele oorlog.....die konden niet meer terug.
- G: Nee, die konden niet heen of weer. En die nonnen zullen best wel op de één of andere manier contact gemaakt hebben, maar dat werd ons niet verteld natuurlijk.
- I-1: En de Duitsers die hebben dat zo gelaten?
- G: Nee, dat was allemaal geheim natuurlijk, alles was eigenlijk geheim. Je probeerde van alles en overal doorheen te komen en tussendoor te komen, maar je moest zó voorzichtig zijn. Op het laatst hebben ze wel doorgehad dat het Nederlandse volk niet voor twee gaten te vangen was. Dat was in België natuurlijk heel anders; daar is ook veel meer gebeurd.
- I-1: Maar na de oorlog heeft u bij de familie Dreesmann gewerkt.
- G: O ja, hier, bij Willem Dreesmann. [bedoeld is wel Willem Kerckhoff, directeur van het Leidse filiaal]
- I-1: Dat van Vroom en Dreesmann van dat winkelbedrijf?
- G: Ja, van dat grote bedrijf.
- I-2: En werkte u ook in dat grote bedrijf, in dat gebouw?
- G: Ja, en dat huis was ook gebouwd door één van de zonen waar ik mee gespeeld heb op de Burcht, daar. [Mevr. Zwaan wijst naar de plattegrond; dus Van der Laan] Hier werd ik onthoofd aan die kant. Tot drie keer toe. Ja, bij Willem Dreesmann; ik was directiesecretaresse. Maar je kreeg helemaal geen koffie. Ik moest om half acht beginnen, zonder eten of drinken, ik mocht niet eten daar, ik moest tot één uur doorwerken. Half acht-één uur, dat zijn tijden hoor. En dan van tweeën tot zessen.
- I-2: En Dreesmann dronk zelf wel koffie of hij was er niet?
- G: Ja, hij ging naar de keuken toe. Er was wel koffie, maar niet voor mij.
- I-1: Was het kantoor in Leiden dan?
- G: Nee, maar dat was het kantoor van Vroom en Dreesmann Leiden; ze hadden een eigen administratie.
- I-1: Maar deze man was zelf de baas van de hele organisatie?
- G: Nee, Willem niet, dat was een broer van hem. Willem had Leiden. Dat waren broers. Ze hadden allemaal grote gezinnen, want ze waren ook allemaal katholiek.
- I-2: Maar hij was niet zo prettig, als ik het goed begrijp.
- G: Nou nee, ze waren streng, niemand kreeg koffie. Alleen de hoofden van grote afdelingen. En je mocht ook geen brood eten, je mocht onder het werk geen brood meenemen en ik had altijd zo'n trek om half elf. Nee, dat was niet leuk; daar ben ik ook niet lang geweest hoor. Ik denk, dat is niks voor mij. Ik moet het ergens naar m'n zin hebben, dan kan ik werken; dan doe ik ook alles. Als ik niet goed behandeld ben, dan ben ik weg. Dan ben ik vertrokken. Ik kon toch overal terecht. Ik had het makkelijk.

- I-1: En hoe is het dan om vervolgens als Leidenaar in Lisse in de Bollenstreek te wonen?
- G: Nee, dat was helemaal mijn prioriteit niet, maar mijn man kwam uit Sassenheim en die heb ik leren kennen....oh ja, dat is ook zo'n verhaal apart, op de passiespelen in Tegelen. Ja.... wel eens van gehoord?
- Daar gingen we met een bus naartoe en hij zat ook in die bus. Ik was met mijn vader en hij was alleen. En mijn vader raakte aan de praat met hem en toen kwam uit dat hij bij dezelfde klanten de boekhouding ging doen als waar mijn vader kwam met zijn producten. En dan praatten ze over die klanten en zo. En dat vonden ze gezellig, maar daar zat ik helemaal niet bij. Maar dat was dan in hetzelfde jaar dat mijn vader en moeder 25 jaar getrouwd waren; dat was dan in september twee maanden later. En ja, ik wilde toch niet alleen bruiloft vieren. En ik had op de terugweg wel met hem gepraat. En toen heb ik hem gevraagd of hij met mij wilde komen op die dag. Ja, ik had helemaal geen vrienden; ik kwam van kostschool af, dus waar had ik vrienden moeten leren kennen, nergens. En, ja zo is het allemaal gegaan.
- I-2: Maar u zegt: ik had geen vrienden, maar deed u niet iets aan hobby's, had u geen hobby's of clubjes?
- G: Ja, die heb ik nog, dat gaat de deur niet uit. Sinds mijn vader ging importeren kwamen er natuurlijk allemaal brieven uit het buitenland. Je bestelde alles per brief, en daar zaten allemaal van die mooie andere dingetjes op dan die ik mocht plakken op de uitgaande post van mijn vader. En toen zei een chauffeur tegen me: "Die moet je gaan verzamelen." En toen bracht hij zo'n klein postzegelboekje voor mij mee. En ik was acht jaar toen. Zeven jaar.....nee ik was wat ouder. Ik verzamel meer dan 80 jaar postzegels nu. Ik heb een hele kamer vol met boeken, maar dat mag de deur hier niet uit, anders zijn ze niet meer veilig. En ik doe het nog.
- I-1: Maar daar besteedde u dus toen uw tijd aan, dat was uw hobby?
- G: Ja, dat was mijn tijd en er kwamen steeds meer landen bij, hij ging in Amerika kopen en in Engeland kopen, hij kocht al in Zweden. Ja, en dan breidt dat uit; je hebt er een heleboel, dezelfde die wil je kwijt, daar wil je wat anders voor, neem je er een ander land bij. Ik werd door allerlei omstandigheden helemaal gek op Frankrijk. Ik heb een enorme verzameling Frankrijk en Duitsland. Ja, het breidt uit, je wilt verder.
- I-2: En daardoor kreeg u wel contacten in Leiden?
- G: Nee hoor, toen ging ik nog niet naar veilingen toe of zo. Dat is allemaal later gekomen toen mijn oudste twee kinderen mee konden naar de veiling en naar de beurzen. Theo was toen 15, Hetty wilde niet, die had er geen zin in, Maarten ook niet, maar Antoinette wel, het vierde kind. Dan ging ik met Theo en met Antoinette naar de beurzen toe en die zijn toen ook begonnen met andere landen dan ik en toen kwamen ze op de middelbare school terecht en toen moesten ze een heleboel huiswerk gaan maken en toen zeiden ze: "Ja, maar nu kunnen we toch niet meer mee naar die beurzen toe, want we hebben huiswerk; we kunnen er niet uit." En toen heb ik hun verzamelingen erbij gekregen, daarom breidde dat zich uit over zoveel landen. Maar daar heb ik dan een aantal jaren geleden wel een stokje voor gestoken en toen heb ik een hele groep landen verkocht op een veiling. En daar heb ik heel veel geld mee verdiend. Maar ja, dat stop je er ook weer in hè. Ik had een aparte boekhouding; huishoudgeld is er nooit in terecht gekomen, dat kon ik ook niet maken natuurlijk. Met acht kinderen en dan huishoudgeld besteden aan jouw hobby....
- I-2: Acht kinderen en dan een hobby en dan nog uw bedrijf erbij, hoe deed u dat allemaal?
- G: Dat weet ik nou ook niet meer. Ze zeggen wel eens: de oudste kinderen voeden de jongste kinderen op, maar in zekere zin gebeurde dat ook. En vooral die hier woont, die is vijf jaar jonger dan het zevende kind. Hij had op het laatst vijf vaders en moeders. Al zijn broers en zusters rommelden met hem. Die namen hem mee daar naar toe, die wist wat hij daar leuk vond, die bracht wel eens een snoepje voor hem mee en zo gaat dat. Het is een heel lief kind, altijd al.
- I-1: Maar hoe vond u het in de Bollenstreek?
- G: Ik heb daar nooit gewend, nee, ik ben nooit Bollenstreekster geworden.

- I-1: Want hoe is dat als Leidenaar?
- G: Een heel andere mentaliteit. Dat is niet dat 'wij-gebeuren' dat in Leiden lag. Maar dat kwam natuurlijk ook wel door de oorlog. Maar dat had je niet allemaal door dat dát de oorzaak was, maar je ging makkelijk met de mensen om hier, en dat was dáár helemaal niet. Nee, totaal niet, ik ben daar nooit thuis geweest, zelfs in de kerk niet.
- I-1: Dat is een andere mentaliteit, zeg maar!
- G: Nee, die gingen op een andere manier met elkaar om. Dat was hard volk en het ging alleen maar om geld. Bollenboeren, dat zijn geen aardige mensen. Het is allemaal hard, keihard tegenover mekaar.
- I-1: En in Leiden is meer saamhorigheid, zeg maar?
- G: Maar met elkaar gingen ze wel om, maar ik paste in die mentaliteit niet; ik was een stadsmens en geen dorpse. En daar heb ik ook nooit moeite voor gedaan, en dat is nog altijd zo.
- I-1: Is dat nog steeds zo?
- G: Met mij wel in ieder geval. Maar waar ik nu woon, dat heeft u gezien, die zijtak en dan die zijweg, met die mensen ga ik wel heel goed om, want ik heb gisteravond alvast klaar gemaakt een condoleance voor de moeder van Ying [de schoonzoon van mevr. Zwaan] als die vader dood is. Ik had geen mooie deelnemingskaart en ik heb bij de één een kaart gekregen en bij de ander die ook toevalligerwijze in Peking gewoond had..... die zei: "Die mensen zijn anders dan jij, daar kan je niet over God spreken, want die kennen ze helemaal niet. Ze zijn eigenlijk allemaal Hindoe en daar kan je alleen maar aan toeschrijven, de dood heeft nooit het laatste woord." En dat staat er ook in. Ik had toen, vier jaar geleden, terug gewild naar Leiden. Nou ja, er was geen plaats voor me en ik heb van alles en nog wat gedaan, bezwaarschriften geschreven of ik niet gewoon in de binnenstad wat kon huren of wat kon kopen, het was alsmaar 'nee'. Ik kreeg geen vergunning voor de binnenstad. Ik mocht wel helemaal naar buiten toe. Dus achter de Jozefkerk en zo. In de Merenwijk. Daar wel. Maar ik wilde hier in de buurt, bij de Lodewijkskerk - daar ga ik nog iedere week naar toe - en bij Reinout [zoon van mevr. Zwaan] daar wilde ik bij wonen hier, waar ik ook geboren ben. Ja, je mag kopen wat je wil, maar er was niks te koop. Dat hadden we toen ook natuurlijk; ik praat van vier jaar geleden.
- Maar dáár heb ik die mentaliteit onder die oude mensen, ik ben wel zelf de oudste hoor, maar dat is toeval. Er zijn er ook nog twee van 90. Maar goed, die mentaliteit heb ik daar wel gevonden. Want er is er één, het is een man van 65, die zorgt helemaal voor me. Ik kan niet meer tillen; hij doet alles voor me. Ik heb ook een alarm, maar die geldt maar voor tien meter. Dus daar heb ik niks aan als ik hiér ben. En hij is de eerste die ik op kan roepen, met goedvinden van al mijn kinderen, want die kennen hem van vroeger van school. Hij is namelijk net zo oud als mijn oudste zoon, die zaten in dezelfde klas op het Fioretti-college in Lisse. U wou foto's? Dit, is mijn vader.
- I-2: Wat zou u nog willen vertellen, wat zou u zelf nog leuk vinden om te vertellen over vroeger?
- I-1: Over Leiden.
- G: Ja, over Leiden hè, ik ga terug naar Leiden.
- Ja, dat heb ik eigenlijk al gezegd hè, dat ik uit school en in de vakanties, altijd met mijn vader.....ik zat altijd in die vrachtwagens. Daarom kan 'k ook heel goed sturen, ik kan heel goed rijden. Ik zat er altijd in, ik keek...ik zag altijd alles. Dat was mijn voordeel en dat bleef allemaal in mijn gedachten hangen. Dat moet zó, dat moet zó, dat gaat daarom, dat hoort daarbij.
- I-2: U vertelde ook dat u met kinderen van Van Tuyn speelde hé?
- G: Ja, op de Burcht.
- I-2: Ja, en u zei ook: die hadden een ijsfabriek.
- G: Ja, en ze woonden op de Nieuwe Rijn. En als je daar doorliep, door dat huis, kwam je op de Nieuwstraat terecht, en daar was die ijsfabriek.
- I-2: Kunt u daar nog iet over vertellen?

G: Jawel, dat waren allemaal staven ijs, zó groot.

I-2: O, dat was geen ijs voor consumptie.

G: En die werden rondgebracht naar de slagerijen en daar neergehangen of neergelegd in de grote koelkasten van de slagers. Er was geen elektriciteit.

I-2: Ik begrijp het.

G: Dus om de drie/vier dagen kwamen de nieuwe staven bij de slagers terecht; dat heb ik ook gezien.

I-2: Maar hoe werd dat ijs dan in die fabriek gekoeld, weet u dat?

G: Hoe dat gemaakt werd heb ik nooit gezien.

I-1: Ze konden wel ijs maken in die tijd.

G: De fabrieken die onder nul draaiden natuurlijk, hè. Vergeet niet, hier in Leiden aan de overkant is het absolute nulpunt gemaakt; dat moet u toch weten hè. Hier schuin aan de overkant. Dat konden ze in Leiden heel goed.

I-2: Want ik zag ook dat ze limonade verkochten. Dus daarom dacht ik aan consumptie-ijs, maar dat was het dus niet.

G: Nee, nee, later wel. Want een consumptie-ijsje, als mijn vader 's woensdags altijd thuis was en ik had 's woensdagmiddag vrij, dan ging mijn moeder met mij hier naar het Plantsoen toe, en daar stond een kar van Voortman, de ijsboer, en dan kon je een ijsje kopen van 1 cent en daar zat dan één druppel limonade op.

I-2: Wat leuk; dat was een bekende ijsboer hè, Voortman?

I-1: Ik ben er vaak geweest.

G: Ik zie het nog voor me.

I-1: In de Janvossensteeg. Maar de Nieuwe Rijn en de overkant, de Botermarkt, de overkant van de Nieuwe Rijn, was dat toen ook al een winkelgebied?

G: Ja, alles, daar zat ook C&A hé. En daar zat Geijer en er zat een grote meubelwinkel en er zat Gerzon, kleding. Een hele dure Duitse winkel ook. Gerzon, geen Nederlandse naam.

I-1: En was dat een dure winkelstraat?

G: Jawel, en daar had je Snijers zitten, de bakker.....

I-1: Nog steeds.

G: Die wou er wel met mij er vandoor, maar dat mocht niet van mijn moeder, want dan zei ze: "Dan moet je je hele leven in die winkel staan." En dus dat mocht niet, dat gebeurde niet, en daar zat.... Ja, hij zit nu op de Doezastraat, een fotograaf...

I-1: Nico.....

I-2: Van der Horst; hij is gestopt.

G: Ja, die zat er ook. En ja.....aan deze kant had je ook van alles zitten, aan de kant van de Nieuwe Rijn.

I-1: Maar dat waren de betere winkels.

G: Op de Breestraat. Je had een babywinkel op de hoek van de Beschuitsteeg. Je had de Haroem daar zitten op de hoek van de Hartesteeg. Er zat een grote meubelwinkel. Twee grote etalages en dan een hele grote hal en dan diep daarin was de voordeur.

I-2: Was dat Pander of niet? Nee, dat was later.

G: Dat weet ik allemaal niet meer, die namen. En je had verderop, in het kleinste winkeltje het kleinste huisje van Leiden zit er tussen, als je zo de brug op gaat naar de Hoogstraat. Daar zat in....sigaretten. Daar woonde de Indische familie Manusama. En een dochter van mijn leeftijd, Annie, en die is hier toen gestorven toen ik nog in Leiden op school was, aan T.B.C. [overl. 20-6-1944 Johanna Marianna Geertruida Manusama, geb. 29-6-1926 Tambang Sawah, dochter van Willem Hendrik Albert M. en Geertruida Maria Wijsman, Schagensteeg 1] En dan ging je naar boven toe en dan had je daar een juwelier.....

I-1: Die zit er nog.....

G: Wat door brand is verwoest is door Leiden weer.....[De trouw der burgerij heeft hier, 't geen door geweld der vlammen wierdt gesloopt, in bet'ren staat hersteld. Gevelteken, Locatie Hoogstraat 6]

I-1: En de markt?

G: Ja, dat was leuk!

I-1: Waar was die, was die altijd daar?

G: Ja, aan twee kanten, en op de Hoogstraat op de brug.

I-1: Maar op de Hooglandse Kerkgracht is ook nog markt geweest.

G: Op de Hooglandse kerkgracht was geen markt.

I-1: Dat is naderhand geweest pas.

G: Er was in het midden een groot perk met zulke hekjes eromheen en daar waren bloemetjes en gras. Nee, daar heb ik nooit een markt gezien.

I-1: Nee, dat was dan naderhand; toen ik hier kwam was op de Hooglandse Kerkgracht groentemarkt.

G: Maar die markt was leuk, je kon ook alles ruilen op die markt. Mijn moeder had mij geleerd om smyrnakleden te knopen en dat heb ik gedaan voor ik ging trouwen. Ik had misschien al verkering, maar dat weet ik niet meer zeker. Maar dat was wel heel duur natuurlijk en die knotjes van een ons, die had je eigenlijk zo weer vastgeknoopt, ingeknoopt in het geheel, en dan hield ik wat over en dan moest ik weer een ander kleurtje en dan mocht ik dat ruilen bij die marktman. Ja, ik ging iedere week naar de markt. Alleen maar er overheen lopen was al zo leuk.

I-1: Ja precies, nog steeds.

I-2: En het gebouw van V en D, wanneer is dat eigenlijk gebouwd; heeft u dat nog meegemaakt?

G: Ja, we hebben hier dat feest gehad met die jongens van Van der Laan en één van die zonen heeft Vroom en Dreesmann gebouwd.

I-2: Ja, dat heb ik gelezen, weet u nog in welk jaar dat ongeveer was?

G: Wanneer dat precies gebouwd is, weet ik niet meer.

I-2: Maar u weet nog wel dat het gebouwd werd?

G: Nee, dat weet ik niet, ik heb dat later in de kerk gehoord. We hebben hier een kapelaan gehad, kapelaan Remering [Remery] en die heeft in Leiden bouwkunde gestudeerd en die is daar ook op gepromoveerd en die kwam die familie Van der Laan tegen. Van hem weet ik dat die jongens dat allemaal gebouwd hebben. Maar ik heb dat bewust niet meegemaakt. Ik ken die jongens; ik zie ze nog voor me, het waren vier broers. De oudste ervan is abt geworden in het grote Benedictijner Abdij in Vaals in Limburg. Die heeft ook Vaals uitgebreid. Als architect. Dat is een heel groot Benedictijnenklooster geworden. Maar ja, daar is niet veel meer van over hoor. Dat is allemaal zo weggezakt.

Einde.

Inhoudsopgave

Pag. 1	Geboren aan de Hooglandse Kerkgracht. Verhuisd naar de Middelweg 11.
Pag. 2	Bedrijven in en rond de Middelweg in de jaren '30. Hoe vader en moeder elkaar hebben leren kennen.
Pag. 4	Vader en moeder trouwen in 1925. Mw. Zwaan geboren in 1927.
Pag. 5	De buurt rond de Middelweg. Het bedrijf van vader. Meewerken in het bedrijf.
Pag. 6	Studie voor makelaar in de jaren '50.
Pag. 7	Naar het internaat in Voorschoten in de jaren 1937.
Pag. 8	Eerste oorlogsdagen. Het bedrijf van vader in de oorlog.
Pag. 9	Vaten petroleum gehaald in Hoek van Holland. Kerstfeest 1944 in de kerk met licht van de petroleum.
Pag. 10	Vrijwilligster in het Elisabethziekenhuis, de babyafdeling. (1944). Honger in de hongerwinter.
Pag. 12	Het verzet en de jodenvervolging. Parachutisten op het plein voor de Hooglandse Kerk in 1940.
Pag. 13	Kinderen uit het bevrijde gebied en met ouders in het buitenland in de school in Voorschoten. Werken bij Dreesmann na de oorlog.
Pag. 14	Man leren kennen. Postzegels verzamelen. Wonen in de Bollenstreek.
Pag. 15	IJsfabriek in de Nieuwstraat.
Pag. 16	Winkels in het centrum.

Deel C Optreden Yehudi Menuhin.

Wanneer er zomaar, onverwacht, vragen aan je gesteld worden waarover je van tevoren niet hebt nagedacht, kan het je overkomen iets belangrijks te vergeten. Dat is mij ook gebeurd bij ons tweede gesprek ten huize van (I-2) in Leiden.

Er werd mij plotseling gevraagd of ik nog iets wist te vertellen over de Joden in Leiden en wat er verder met hen gebeurde. Na korte tijd denken hierover moest ik het antwoord schuldig blijven. Hoe was dit nu mogelijk!

De meest gezochte, de meest bekende Jood in die dagen, kwam pas later terug in mijn geheugen: Yehudi Menuhin.

Hij werd geboren in 1916 in New York uit een Litouws-Joods [of Palestijns-Joods?] gezin. Zeer getalenteerde violist.

Hoe hij in de oorlog in Leiden terecht kwam wist niemand.

De koster van de Hooglandse Kerk vertelde mijn vader dat deze grote kunstenaar drie zondagen zou komen spelen tijdens de kerkdienst in genoemde kerk.

Hij kwam niet door de kerkpoort naar binnen, maar door een zijdeur in de tuin van de koster, de heer Ranselaar (Middelweg 2). Zonder viool, zonder muziek; die waren al eerder binnengesmokkeld. Hij was in staat zijn viool te laten zingen, zo zuiver, zo muzikaal, dat heb ik later nooit meer gehoord. De Duitsers hebben hem nooit gevonden; hij is oud geworden. Hij is ook dirigent geweest en speelde samen met Benjamin Britten.

[Aangezien Menuhin in de oorlog niet in Europa was (pas na de bevrijding van Parijs in 1944 trad hij daar weer op) is het onmogelijk dat hij in de oorlog in de Hooglandse kerk optrad. Dat is ook door de interviewers al in twijfel getrokken. Tot zijn vertrek in 1943 naar Den Haag was de vaste organist van de Hooglandse kerk Feike Asma, een orgelvirtuoos. Vrijwel elke maandagavond gaf hij een gratis concert in de kerk, ook toegankelijk voor katholieken, zeker als ze aan de andere kant van de straat woonden. Op zondag zal er zeker geen violist bij het orgelspel zijn geweest, en het bijwonen van een dienst in die kerk door katholieken was ondenkbaar. Daarom zal G. wel eens zo'n concert op maandagavond bijgewoond hebben. Een enkele keer liet Asma zich vergezellen door een zangeres of een violist. Zo trad op 19-8 en 9-9-1940 naast hem op ir. L. van Gelderen. Ir. Leo was geboren 20-12-1905 te Leiden als Leon, zoon van Arie (=Aron Levie) van Gelderen, vleeshouwer, en Mietje Koekoek en al vroeg een soort vioolvirtuoos. Hij was aanvankelijk lidmaat van de Nederlands Israëlitische Gemeente Leiden, maar zegde zijn lidmaatschap op per exploit, mogelijk in of onder dreiging van de oorlog; hij woonde laatstelijk Hogerbeetsstraat 8. Mogelijk om problemen met zijn Jood-zijn te ontlopen, nam hij de 'artiestennaam' El VèGè aan, zijn initialen L V G. Onder die naam trad hij op 25-1-1941 in Endegeest en op 7-7 en 11-8 met Feike Asma op in de Hooglandse kerk. Op die laatste dag was ook Kitty Raphael als violiste aanwezig en zij trad weer met Asma op op 9 augustus 1943. Joden mochten toen al niet meer optreden, en mogelijk was hij al gedeporteerd. Op 31 mei 1944 overleed hij in Auschwitz. Of het nodig was om via de kosterwoning de kerk te betreden, kan moeilijk beoordeeld worden (mogelijk bezat Asma wel een sleutel), maar dit was wel de gemakkelijkste toegangsweg. Overbuurman koster Ranselaar zal mogelijk de familie Den Hollander getipt hebben wanneer hij bezoek verwachtte; of hij opzettelijk een verkeerde naam – Menuhin in plaats van Van Gelderen – gegeven heeft, is lastig te zeggen. Dat Van Gelderen een in Leiden typisch Joodse naam was, zal vrijwel iedereen wel geweten hebben. Overigens trad Menuhin kort na de bevrijding alweer op in Scheveningen, wat zeer veel indruk maakte]

Deel D Kerstmis 1944 in Leiden in de hongerwinter.

Volgens allerlei illegaal verspreide verzetskrantjes zoals Trouw en De vliegende Hollander had Dolle Dinsdag (de eerste dinsdag in september 1944) ook voor West-Nederland de bevrijding moeten brengen. Vol verwachting op de komst van de bevrijders stonden we op de hoek van 't Gangetje en de Breestraat toen de Duitsers ons met geweervuur uiteen schoten.

Vanaf die dag werden de toch al zware "verordeningen" gecontroleerd. 't Leven werd harder, bedreigender en angstiger; de bevolking wanhopig en ziek. Er werd een avondklok ingesteld: van 20 tot 8 uur de volgende ochtend binnenblijven. Kerkbezoek was nog net niet verboden en in die zwarte periode uit ons leven waren de kerken dan ook overvol.

Elektriciteit werd nauwelijks geleverd; gebruikte je méér dan was toegewezen, dan werd je afgesloten. Huiswerk maakten we bij een kaarsje met potlood en "gewassen" krantenpapier.

Wanneer de duisternis was ingevallen mocht geen enkel licht uit de huizen op straat zichtbaar zijn: eventueel overvliegende geallieerde vliegtuigen moesten misleid worden. De voedselrantsoenen werden gekort en er was gebrek aan alles; bovendien zette 't najaar vroeg en koud in. En zo naderde

't Kerstfeest. De nachtmis, hoogtepunt in de katholieke Kerstviering, zou geen doorgang vinden; er was voor de kerken geen verwarming en verlichting en 't zou een te zware onderneming zijn voor de hongerende kerkgangers om in de zeer vroege donkere ochtenduren de kerkgebouwen veilig te bereiken.

Mijn vader, in de zomer van 1944 juist 60 jaar geworden, had midden in de stad een bedrijf in technische oliën, vetten en teerproducten. De levering van de buitenlandse producten lag al een jaar stil en de binnenlandse artikelen, voor zover nog aanwezig, werden alleen verstrekt op "toewijzing" bij door de bezetter aangewezen leveranciers. Half november kwam zo'n toewijzing: bij de gasfabriek van Hoek van Holland kon een partij vaten watergas-teer worden ingekocht. Voor de fabriek was dit een afvalproduct, maar bij de boeren goed gewild voor 't teren van schuren en hekken en daarom werd 't als ruilmiddel gebruikt tegen aardappelen, wortels, uien, bieten, melk, kaas, boter en graanproducten (deze teer werd ook gebruikt voor schapenpootjes ter bestrijding van rotkreupel). De vrachtwagens van 't bedrijf waren al in '41 en '42 "gevoerd" en 't kostte nogal wat inspanning 'n beurtschipper bereid te vinden de vracht op te halen. Gebroeders Baak uit Hoogmade hadden de benodigde papieren om te kunnen uitvaren, maar groot was de schrik toen bleek dat 't adres van de gasfabriek de kade was van de Nieuwe Waterweg, dicht bij de open zee. De gebroeders Baak waren slechts in bezit van een binnenvaartscheepje van gemiddelde grootte, allermindst zeewaardig. Na veel overleg en het bestuderen van de 'Enkhuizer Almanak' wat het weer en de eb- en vloedstanden betrof, werd een dag van afvaart bepaald, een overnachting aan boord en de terugvaart op de volgende dag.

Mijn vader met twee schippers vertrok met regen, maar och, dit was de tijd van het jaar, "en", zei mijn vader altijd, "het meeste valt eraan". Naarmate de dag echter vorderde begon er wind op te steken die aanwakkerde tot storm. Eenmaal de laatste sluizen gepasseerd, was 't scheepje dat geladen was met lege vaten die zouden worden ingeleverd, moeilijk hanteerbaar op de hoge golven. Maar men bereikte zonder ongelukken de hoge kade van de gasfabriek.

De mannen gingen in het aardedonker van boord, blij weer vaste grond onder de voeten te voelen. Met behulp van een "knijpkat" werd op de kade rondgekeken. De partij vaten met watergas-teer lag niet ver verwijderd, maar behalve dát lag er nog veel meer, namelijk een zeer groot aantal vaten petroleum! Petroleum werd vervoerd in een speciaal soort fusten met rolbanden eromheen, de codetekens voor petroleum nog net zichtbaar. Goud lag daar op die kade!

Plotseling klonken Duitse commando's en de drie werden terug aan boord gejaagd; 't terrein werd dus zorgvuldig bewaakt. Die nacht werd er niet geslapen aan boord, maar 'n groot en gevaarlijk plan besproken. Met behulp van de storm, die elk geluid overstemde, met behulp van de golven die het schip telkens hoger optilden en met de meegebrachte strijken brachten de drie mannen twee vaten petroleum naar de ligplaats en verstopten ze in 't vooronder. Méér vaten meenemen was helaas niet mogelijk: 't schip zou te zwaar belast worden.

Toen 't licht begon te worden werd zo snel mogelijk de vracht teer aan boord genomen en na tweemaal gecontroleerd te zijn door de wachtlopende Duitsers, die 't vooronder vergaten, werd de thuisreis aanvaard. Om vijf uur 's middags arriveerde het schip aan de kade van de Nieuwe Rijn t.o. Vlieland.

Opnieuw moest een gevaarlijk karwei geklaard worden, want de vaten moesten over een afstand van ± 200 m. over de straatkeien naar 't pakhuis worden gerold. Dat brengt een hoop lawaai en heisa mee en zou snel de aandacht kunnen trekken van de Duitsers. Bovendien waren de vaten niet geschikt om over de kinderhoofdjes getild te worden. Er werd afgesproken dat vader zelf de twee vaten petroleum naar huis zou rollen en ze onmiddellijk zou verbergen achter lege fusten onder 'n afdak. Het vloeibare goud was juist goed weggestopt toen drie Duitsers bij de losplaats verschenen, de begeleidende papieren opeisten en de vaten gingen controleren. Nog maar nauwelijks met het tellen begonnen, overviel hun een regenbui en nog lang niet klaar met hun werk dropen ze drijfnat af. Die avond is in Leiden en Hoogmade een uitvoerig reisverhaal verteld en moesten doodvermoeide

mannen al hun kleren laten drogen en achter een potkacheltje bijkomen van de zware spanning van de tochten. Eenieder vroeg zich af wat er zou gaan gebeuren met de twee fusten petroleum van elk ± 250 liter!

Mijn vader wist daar wel raad mee! Als hij 'n karwei begon was het resultaat al bepaald! De vaten zijn leeggetapt in kleine petroleumbussen en zelfs in flessen, die overal vandaan waren gescharreld. Een hels karwei, want geen druppel mocht verloren gaan. De olie werd verdeeld over de Leidse katholieke kerken. Er werden stallantaarns geleend bij de boeren rondom de stad en eveneens afgeleverd op de pastorieën. Veel mensen hebben eensgezind aan deze uiterst geheime actie meegewerkt. Een groepje ouderen ging verlof vragen die ene dag om 5 uur op straat te mogen. Ze kregen verlof!

Kort voor de Kerstdagen kon 't bericht verspreid worden dat op vijf plaatsen in de stad de nachtmis met Kerstmis mocht doorgaan. Dat vooruitzicht was een lichtpunt in de zwarte duisternis van 't leven toen. De stallantaarns die waren opgehangen aan dwars gespannen lijnen, verspreidden in de kerkgebouwen 'n warm aandoend, zacht deinend licht in die bijzondere Kerstnacht 1944, juist voldoende licht om een plaatsje te zoeken en om dat zonder ongelukken te bereiken. In de looppaden tussen de kerkbanken waren tientallen extra stoelen bijgeplaatst en al een half uur vóór de nachtmis begon was er geen plek meer te vinden. Op handkarren en bakfietsen zonder banden werd oude en ziekelijke mensen onder schamele dekens toegedekt en in die koude nacht naar de kerken vervoerd. Ook werden op transportfietsen waarvan de vlees- en broodmanden waren verwijderd, op een plankje, bedekt met een kussen, gebrekkigen en invaliden ter kerke gereden. Vurige gebeden om uitkomst zijn omhoog gezonden en 't geluid van de 'uit volle borst' meegezongen kerstliederen galmden over de straten en over de pleinen rondom de kerkgebouwen. Twee vaten petroleum, met gevaar voor eigen leven gestolen van de Duitsers, waren niet in staat geweest de duizenden kerkgangers lichamelijk te voeden, maar hebben wél gezorgd voor Geestelijk Voedsel. 't Goud op de kade van Hoek van Holland was omgezet in 'n gouden schijnsel van een duistere Kerstnacht!

Met mijn handtekening onder deze Kerstherinnering 1944 wil ik aangeven dat niets ervan is verzonnen. Alles is echt gebeurd.

M.A. Zwaan-den Hollander

Deel E Het laatste oorlogsjaar, de bevrijding en het op gang komen van de wederopbouw in ons land.

Toen eindelijk tussen half augustus en half september 1944 Limburg en Brabant bevrijd werden van de Duitse troepen door het grote geallieerde leger van Amerikanen, Engelsen en Polen, begon de oorlogssituatie in de rest van Nederland steeds nijpender te worden. De bevrijdingstroepen zagen geen kans om de grote rivieren over te steken, mede omdat de Duitsers alle bruggen hadden vernield en aan de noordkant een zware gevechtlinie lag.

't Betekende tevens dat wij geen contact meer hadden met alle familieleden van mijn moeder die in Brabant woonden. Telefoonverbindingen waren verbroken en ook post kwam niet door de linies heen. In die periode is ook mijn grootmoeder daar gestorven: Maria Anna van de Put-van Hassel en dat hoorden we pas ná de bevrijding in mei 1945.

Er brak een zware tijd aan voor de provincies bóven de Maas, de Waal en de Rijn. We moesten leven van wat de Duitsers niet meenamen naar hun eigen land, dus: van de overschotjes. Weinig voedsel, geen aanvoer van kleding, geen brandstof, een kleine toewijzing van elektriciteit en gas, werden het lot van ongeveer acht miljoen mensen. Veel fabrieken en kleinere bedrijven zoals dat van mijn vader

lagen zo goed als stil; er werd dus nagenoeg weinig of niets verdiend en er waren heel veel werklozen die op de meest gekke plaatsen onderdoken, anders gingen ze op transport naar Duitsland om daar te werken in de wapenfabrieken. Vanaf ± 17 jaar tot en met ± 55 jaar zat de overgebleven mannelijke bevolking ondergedoken in de grote kelders van de ziekenhuizen in Leiden, waar ik woonde, in de verwarmingskelder onder het Leidse gymnasium, zelfs in de stookgangen onder het stadhuis en onder kerken. In Leiden ligt een hele lange smalle straat die de Langebrug heet. Vroeger was dat een open gracht die van de ene kant naar de andere zijde van het cirkelvormige Rapenburg liep. Jaren vóór de oorlog [het laatste deel al in 1669] was deze gracht overkapt en er een straat van gemaakt maar met kano's en kleine roeibootjes kon je er onderdoor varen. Dat kan nú nog! [kon, tot in 1956/7 er een riool gelegd werd]

Die straat is ongeveer 500 meter lang en ook dááronder zaten velen, vooral studenten, verborgen. Al die weggestopte mannen moesten natuurlijk ook voedsel hebben en schone kleding! En wat hebben ze een kou geleden in die barre winter; maar alles was beter dan naar Duitsland te moeten. Zo gebeurde het dat de ene helft van de bevolking bezig was, en natuurlijk in het geheim, om de andere helft van voedsel en zoveel andere benodigdheden te voorzien. En dié groep bestond voornamelijk uit jongere vrouwen.

Wanneer iemand door de Duitsers gepakt werd, ging hij of zij gelijk op transport naar Duitsland en kreeg men niet de gelegenheid om dat eerst even thuis te melden! Angst wanneer iemand niet thuiskwam, spanning om z'n lot namen hand over hand toe. Vaak werden ze gefusilleerd.

In die ook nog eens zo extreem koude winter werd de ellende rondom zó erg dat het regelmatig gebeurde dat mensen op straat dood neervielen door uitputting en honger.

Mijn vader kon tegen die tijd teer ruilen tegen tarwe, aardappelen en ander voedsel. Moeder bakte broden die weer uitgedeeld werden, maar dan kon je twee dagen niet koken, want dan was het gas verbruikt.

Bij bekende boeren die rond de stad woonden, werd voor eigen gebruik weleens een kalf of een varken geslacht. Ook dát was streng verboden. Ik kon goed fietsen op een fiets zonder banden en haalde, onder een regenjas verborgen, grote stukken vlees naar huis. Moeder maakte grote pannen soep en die bracht ik dan weer bij het nabijgelegen St. Elisabethziekenhuis op de Hooigracht om uit te delen onder de zieken, die in alle gangen en zalen lagen, de bedden tegen elkaar geschoven. Twee dagen in de week ging ik nog naar school in Voorschoten. 't Internaat en de schoolgebouwen waren sinds Dolle Dinsdag bezet door de soldaten, maar in verspreide gebouwen zoals een kerkzaal, een seminarie en een verenigingsgebouw, kregen we toch een beetje les. We moesten lopen naar school; de tram reed ook niet meer. 't Was ongeveer vijf kwartier lopen en dan met een pont over de Vliet. Er was echter ook een kortere weg. Wanneer we de trambaan volgden, scheelde dat zeker 20 minuten. De trambaan had een eigen brug over het Rijn- en Schiekanaal [lees: de Trekvliet]. Dat was geen loopbrug. Wanneer je schrijlings op de rails ging zitten, met je schooltas tussen je knieën geklemd, kon je jezelf met je handen naar voren trekken en gleed je over de rails naar de overkant. Dat mocht natuurlijk van geen kant en onze ouders hadden het ook verboden, maar we waren met vier meiden van 16/17 jaar en het was natuurlijk ook avontuurlijk. Nét even iets anders dan de oorlogsspanning! Gelukkig is er nooit een tas gevallen in dit tien - twaalf meter diepe water! Deze handelswijze was mogelijk geworden omdat het hout dat de rails evenwijdig aan elkaar vasthield, er allang tussenuit was gesloopt om op te stoken in de potkacheltjes.

Op andere dagen waarop ik niet naar school ging, werkte ik als vrijwilligster in het ziekenhuis, op de babyafdeling: aan de lopende band luiers verschonen, flesjes geven, luiers spoelen (wassen ging niet, er was geen zeep) en te drogen hangen op de verwarmingsbuizen in de kelder, waar ik toen die onderduikers ontdekte.

Wie een baby kreeg, ging automatisch naar het ziekenhuis, noodzakelijk of niet, want dáár was nog het meeste voedsel te krijgen. Een ziekenhuis kreeg nog voedseltoewijzingen. Toen mijn oudste zoon Theo geboren was, kon mijn moeder maar niet begrijpen dat ik zo handig met hem om kon gaan, maar ik had toen al honderden baby's verzorgd.

Met twee dagen naar school konden we in 1945 natuurlijk niet deelnemen aan het eindexamen; dat deden we helaas pas in 1946.

Plat op de grond liggend voor 'n diepe kast konden we stiekem luisteren naar de Engelse zender op de radio en wisten zó dat vele bevrijdingstroepen waren aangevoerd over zee en klaarstonden om ons via Nijmegen te bevrijden van het bezettingsleger wanneer de winter geheel verdwenen was. Het werd hoog tijd!

Er was al maanden geen toiletpapier meer, geen lucifers, geen zeep voor jezelf of de was, geen koffie, thee en suiker. Honger heb ik nooit geleden, maar we hadden iedere dag hetzelfde voedsel. Moeder kookte de laatste maanden pap van tarwe en ze kookte suikerbieten uit tot stroop; dat ging eroverheen. Best lekker en voedzaam, maar we aten het altijd. In de bollenstreek werden veel tulpenbollen gegeten; ze konden immers toch niet geëxporteerd worden. Dat betekende echter: veel ziekten. In het voorjaar van 1945, toen veel koeien gingen kalven, konden we aan de voedzame biest komen, dat, goed klaargemaakt, een delicatessen was in die tijd. Je deelde zovél mogelijk uit. De saamhorigheid in die hongerwinter was groter dan ik ooit in mijn leven nog heb gezien!

Zweden, dat niet bezet was door de Duitsers en de bevrijding eerder zag aankomen dan wij, had ervoor gezorgd dat een enorme hoeveelheid wittebrood onmiddellijk gebakken kon worden en met vliegtuigen boven ons land gedropt kon worden wanneer de bezetters waren vertrokken. Ook in Amerika stond veel voedsel klaar: ponsblikken met zeekaak, blikken met 'Meat and vegetables' en chocolade. Vijf mei was het eindelijk zover!!

Tegen een strakblauwe hemel staken de geallieerde vliegtuigen af als zilveren vogels en aan kleine parachutes wierpen ze voedselpakketten af in de weilanden rond de stad. Op daken en bruggen stond de bevolking zwaaiend te huilen van geluk. Padvindsters en verkenners verzamelden 't voedsel. Dat was vóór de bevrijding al georganiseerd. Huis aan huis werd het in snel tempo afgeleverd en kreeg men eindelijk weer iets goeds te eten. Onderduikers kwamen boven water, Joden kropen uit hun schuilplaatsen. Op pleinen werden piano's en vleugels geplaatst en er werden pamfletten uitgedeeld met de woorden van alle bekende Nederlandse liederen. Vanaf zeven uur schaarden de mensen zich rond de muziekinstrumenten en werd er luidkeels gezongen, avond aan avond. De stad kleurde rood-wit-blauw van de vlaggen. Er werd gedanst en gehost. Het was FEEST, FEEST, FEEST!

Op de Karnemelksbrug, dichtbij ons huis, was een eens weggestopte radio aan de gevel opgehangen en op de maat van Amerikaanse muziek zoals "Let me be myself" kon op de asfaltbedekking van de brug gedanst worden. Ik mocht er ook naartoe. Op schoenen met houten zolen en linnen banden aan de bovenkant, dat met spijkers aan 't hout bevestigd was, heb ik tot twee uur 's nachts gedanst. Mijn vader kwam telkens even kijken. Thuisgekomen kon ik één schoen niet meer uittrekken; één van de spijkers zat in m'n voetzool. Vader trok hem eruit met een nijptang; het was een flink gat. Hij duwde er wat teer in. Ik heb er nooit meer iets van gevoeld; er is zelfs geen litteken van overgebleven. Natuurlijk deed die spijker pijn met dansen, maar het plezier telde veel zwaarder!

Heel langzaam kwam het bedrijfsleven weer op gang. Amerika heeft hierbij enorm geholpen met z'n Marshallhulp. Het meeste gebrek was er aan allerlei buitenlandse producten. Die konden alleen geïmporteerd worden wanneer je daar nog geld voor had en je de juiste importcijfers wist te vinden, waarvoor onze regering, in ballingschap in Engeland, een speciaal systeem had ontwikkeld. Mijn school begon pas weer in september. Ik had tijd om op onderzoek uit te gaan voor mijn vader, die intussen al 61 jaar was; in die tijd was dat al een hoge leeftijd. Meestal werd ik raar aangekeken omdat ik nog zo jong was: een meisje dat op zoek ging naar codecijfers voor speciale producten zoals teer en olie. Dat was toch wel heel extreem! Maar na lang zoeken en verbaasde ambtenaren overtuigen, werd me toch de weg gewezen en na lange tijd in de rij staan op diverse kantoren bemachtigde ik de benodigde cijfers van de te importeren producten. Toen moesten lange formulieren worden ingevuld: wat wil je importeren, uit welk land, waar wordt dat voor gebruikt,

heb je daar zelf nog geld voor, is dat product nu wel nodig en waarvoor? Van vader mocht ik zelf alles tekenen en eindelijk kregen we toestemming om in te voeren.

De eerste de beste Engelse brief die ik schreef ging naar Umea, een stad aan de noordkust van Zweden, waarvandaan we voor de oorlog ook de prachtige, heerlijk ruikende Zweedse houtteer betrokken; een natuurproduct dat gewonnen werd als hars.

Als antwoord op mijn aanvraag kwamen snel verschillende monsters aan in kleine flesjes omgeven door 'n klein houten draadje met schuifdekseltje. Vader rook eraan en kreeg tranen in zijn ogen: "daar heb ik zes jaar op gewacht", zei hij. We hadden keuze uit een lichte en een donkere kleur; vader koos de donkere; daaraan was het meeste gebrek. De verkoop werd opgestart en de grote bandenfabriek Vredesteyn, met vestigingen in Loosduinen en Enschede, schreef een hele scheepslading te kunnen kopen. Moeder ging altijd al over de financiën en zij zocht al het geld bij elkaar dat overal in huis verstopt was: een bankrekening had bijna nog niemand in die tijd, alleen een girorekening.

Het geld was niet voldoende voor een hele scheepslading, wél voor een volle vrachtwagen. Ik mocht het geld naar de bank brengen; de 'Amsterdamse' op het Rapenburg. Ook daar weer vreemde blikken van: zus, wat kom jij nou doen en hoe kom je aan al dat geld?

Ik was kordaat en zei fier: "Ja, ik mag ook tekenen van mijn vader". Ze zullen wel even naar huis gebeld hebben, want zonder slag of stoot mocht ik de formulieren tekenen.

De bank maakte het geld over naar de leverancier in Zweden en korte tijd later kwam de schriftelijke bevestiging dat op dié en dié datum zoveel tonnetjes prachtig donkere houtteer verscheept zou worden. Zweedse natuurteer werd altijd verpakt in houten tonnen, nooit in ijzeren fusten: dat hout was volop aanwezig aldaar en de teer was te dik voor vaten. De lading zou verzekerd worden f.o.b. Mijn ouders dachten dat de hele reis verzekerd was, maar ik wist dat de betekenis daarvan was: free on board. Ik zei er verder niets over. De bestelling was verscheept naar één van de havens in Rotterdam; de naam daarvan ben ik helaas vergeten.

De vermoedelijke aankomst was op een donderdag. Vredesteyn was ingelicht en kocht de hele partij die in Enschede bezorgd moest worden op vrijdag, voor 17.00 uur! Maar wat gebeurt er? Het schip kreeg last van felle tegenwind, bijna een storm, en het maakte maar moeilijk vordering. Die nacht van woensdag op donderdag heb ik nauwelijks geslapen, want de overtocht was niet verzekerd en al vaders handelsgeld was eraan besteed. Gelukkig waren mijn ouders zich niet bewust van het risico. Achteraf bleek dat de tonnen niet, zoals bericht, als deklust geborgen lagen, maar zich in het ruim bevonden, wat meer stabiliteit gaf aan het schip; dat zag ik echter pas op de haven in Rotterdam. Laat in de middag kwam het geruststellende bericht van de havenmeester dat het schip was aangekomen en de volgende dag gelost kon worden.

De vrachtwagens van mijn vader waren in 1941 en 1942 al gevorderd door de Duitsers en chauffeurs hadden we ook niet meer. Een bevriende transporteur, Vollebregt uit Oegstgeest, was in het bezit van een grote trailer. Toevalligerwijs waren twee van zijn dochters ook bij mij op school, ook intern. Vader stuurde mij mee naar Rotterdam: je hebt tot nu toe alles geregeld, breng de lading nu ook maar op de plaats van bestemming, je hebt meerdere malen vroeger al gezien hoe het op die havens werkt. Ik was apetrots, maar moeder had grote bedenkingen, zoals altijd! Samen met vader hebben we toen alle papieren bij elkaar gezocht en gesorteerd: aan de haven gaat alles heel nauwkeurig; dat was vóór de oorlog al zo.

De grote vrachtwagen haalde me vrijdag 's ochtend om half negen op. Twee strijken gingen mee om eventueel te laden en zeker om te lossen. Strijken zijn vierhoekige palen van ongeveer vier meter lang die van boven twee ijzeren haken hebben en vanonder smaller, spits en platter toeliepen. De haken pasten in daarvoor bedoelde gaten aan de achterkant van het laadvlak van de trailer. Ze werden op bepaalde afstand van elkaar aangehangen zodat vaten er tegenop gerold konden worden of gelost. Om ongeveer half elf bereikten we de haven; heel wat later dan tegenwoordig. Er was nog maar één autosnelweg in Nederland, die van Amsterdam naar Den Haag. Die weg was nog in tamelijke goede conditie. Na Den Haag begon de ellende! Smalle wegen met veel beschadigingen

door het gebruik van tanks en ander oorlogsmateriaal. De brug over de Maas was gelukkig nog onbeschadigd.

Aangekomen aan de haven eerst een bezoek aan de havenmeester om door de slagbomen te mogen. Ook hier vreemde, zelfs wantrouwende blikken: wat moet een jonge meid met een vrachtwagen die teer komt ophalen? Ongehoord en ongezien! De papieren echter klopten allemaal, zelfs het cognossement was voorzien van de nodige handtekeningen: het reisbiljet van de vracht. 't Duurde en duurde en de klok liep maar door en we moesten vóór vijf uur in Enschede zijn! Uiteindelijk heb ik gezegd: "Doe a.u.b. die slagbomen open, dan kan de chauffeur gaan laden en ik blijf bij u als borg." Ze hebben me tien minuten vastgehouden en eindelijk mocht ik gaan. Groot was mijn vreugde toen ik zag dat het lossen en laden al begonnen was: aan een takel op de wal hing een groot net van stevig touw dat werd neergelaten op het schip. Zes tonnen pasten in dat net; het net werd gesloten en door de takel op het laaddek van de wagen neergelaten. De chauffeur opende het net en rolde de teervaatjes op hun plaats. Vlug ging het niet, wel voorzichtig. Om twaalf uur ging het havenpersoneel een uur schaften: zouden we 't nog halen voor vijf uur? De chauffeur was zeer laconiek maar ik wist wat er op het spel stond.

Na één uur ging het werk allemaal wat sneller en vlotter; er was meer personeel bijgekomen. Om half drie was alles gereed, de lading was geborgd en we gingen op weg naar Vredesteyn. De slagbomen gingen open voor een laatste controle en....voorwaarts.

De wegen waren erbarmelijk. Rond Rotterdam waren de sporen van het zware bombardement in 1940 niet hersteld. Hele stukken wegdek waren weggeslagen. Ook verderop veel wegen met "kinderhoofdjes" geplaveid, stukgereden en de meeste nog dóór de steden in plaats van eromheen. Duizend angsten heb ik uitgestaan!

Eindelijk het bordje: ENSCHEDE en de Vredesteynfabriek was aan de buitenkant van de stad snel gevonden. Kwart voor vijf reden we het terrein op. Precies op tijd; ze hadden al naar Leiden gebeld. Er stonden mensen klaar om te helpen lossen; dat ging heel snel. Ze wilden allemáál op tijd naar huis. En blij waren ze! Zonder dit uitstekende product zouden ze geen autobanden kunnen afleveren, die aan de binnenkant met dit materiaal werden bestreken om ze regendicht te maken. Heel voldaan reden we huiswaarts. Vader was zielsgelukkig!

Er werd snel betaald en zo kwam er weer handelsgeld waarmee hij verder kon werken.

Transcriptie interview met mw. M.A. Zwaan-den Hollander deel 3.

I-1: Die is de derde opname van mevr. Zwaan.
geboren op:

G: 21 mei 1927 midden in Leiden

I-1: En dit is ook weer op basis van stukken die we van u gehad hebben en waarvan het wel goed is om die eerst te lezen voordat je naar dit interview luistert of dit interview leest (Documenten C t/m E). En waarmee we willen beginnen is het optreden van....

G: Yehudi Menuhin.

I-1: Ja, want wij hebben het er ook nog eens samen over gehad; het is een heel bijzonder verhaal en wij hebben nog nergens kunnen ontdekken dat dat ook bij iemand anders ook neergedaald is.

G: Dat begrijp ik. Want ook in de kerk, aan de kerkgangers, is niet bekend gemaakt wie die violist was.

I-1: Maar hoe weet u nou dat hij het was?

G: Dat heeft mijn vader doorgekregen van de koster van de kerk, meneer Ranselaar. Die woonde schuin tegenover ons op Middelweg nr. 2. Die gingen gewoon met elkaar om; niet dat we zo vaak bij elkaar thuiskwamen, maar er was een bijzondere band. Zijn vrouw was op dezelfde

- dag jarig als ik, dus ik moest ieder jaar naar die verjaardag toe om haar netjes te feliciteren. Zij was toen al 70 en ik was zo iets van 14/15. Dus we spraken elkaar wel en hun jongste kind had het syndroom van Down en in die jaren zeiden we gewoon 'gekke Henkie' tegen hem. Nu hoef je daar niet meer mee aan te komen, maar ik spreek wel van zoveel jaren terug dat u dat wel begrijpen kan. We speelden in de kerk met gekke Henkie. Dan waren we veilig.
- I-1: En u bent daarbij geweest, bij dat optreden?
- G: Nee, ik ben niet in de kerk geweest, maar ik heb hem door die ingang, naar die tuin, tegenover ons zien lopen. Ik wist dat hij het was door de woorden van de koster tegen mijn vader, die ons dat verteld had. Ons, mijn moeder en mij. Wij keken uit het raam of we hem zagen en ik heb hem ook gezien. Hij had een demi aan, zoals we dat vroeger noemden: een jas tussen een regenjas en een gewone mantel, donkerbeige.
- I-1: En hoeveel keer heeft hij opgetreden?
- G: Drie zondagen achter elkaar.
- I-1: En wanneer moet dat ongeveer geweest zijn?
- G: 1943.
- I-1: Het is natuurlijk zo'n heel bijzonder verhaal omdat je natuurlijk in die tijd niet zomaar even van Engeland naar Nederland kon komen.
- G: Nee, maar wie zegt dat hij in Engeland zat?
- I-1: Nou, daar hebben we wel verhalen over gezien op internet, dat hij naar de troepen is gegaan in Engeland om voor ze te spelen, dus daar is hij...
- G: Ja, dat wist ik dus niet.
- I-1: Ja, daar is hij geweest. Maar we vinden geen enkel spoor, maar we hebben nog niet heel goed gezocht hoor, dat hij in Leiden is geweest, dus dat is natuurlijk wel een heel uitzonderlijk verhaal. Zou u kunnen bedenken wie dat nog meer zou moeten weten?
- G: Ja, die koster, maar die leeft natuurlijk niet meer.
- I-1: Maar in de annalen van de Hooglandse Kerk, zou je daar misschien iets van terug kunnen vinden?
- G: Neen, omdat wij het geloof anders bekeken dan de protestanten, hadden we geen contact met mensen die daar naar de kerk gingen; dat had je vroeger zo. Niet omdat ze niet goed waren, maar ja, dat was een beetje gescheiden. Nu is dat niet meer zo, maar toen was dat nog heel erg zo.
- I-1: Heeft u er nog iets van teruggehoord van mensen die het gezien hebben?
- G: Nee.
- I-1: Dus u heeft hem zien lopen?
- G: Ja, ik heb hem zien lopen. Drie zondagen lang. Wij gingen ook om tien uur naar de kerk en wij gingen vroeg naar de kerk omdat mijn moeder zo slecht liep en wij moesten dan lopen naar de Hartebrugkerk. Dat was de dichtstbijzijnde katholieke kerk voor ons, want we hoorden eigenlijk onder de Jozefkerk, en daar waren ze kwaad dat we daar niet naartoe kwamen. Het was echt een beetje een hokjesgeest, maar het was voor mijn moeder veel te ver, daar kon ze niet naartoe lopen, dus wij pikten de kortste weg en dan pik je de kerk die het dichtst bij was. Die begon ook om tien uur, en de Hooglandse Kerk ook, maar hij kwam er al om half tien naar binnen. Niemand had dat door, niemand zag hem daar lopen. En misschien hebben ze hem ook niet zien spelen; misschien heeft hij wel boven bij het koor gestaan. Maar dat heb ik weer niet gezien, want wij gingen, als hij dan binnen was, naar de Hartebrug toe, want mijn moeder die liep toen al zo slecht, die had daar heel lang voor nodig.
- I-2: Maar was het bekend destijds dat hij zo beroemd was; kende u die naam al toen?
- G: Ja, de naam wel. Ik denk dat we dat op muziekles al gehad hebben op school.
- I-1: Nou ja, we gaan kijken of we daar nog wat meer informatie over kunnen vinden.
- G: En daar heb ik later wel gegevens van gekregen: hij was een Jood, hij komt uit Litouwen van Joodse ouders, maar hij is wel in New York geboren. Zijn ouders zijn gevlucht net als, dat is een soortgelijk verhaal, als de ouders gedaan hebben van Charles Aznavour. Die was nog niet geboren, die was onderweg op die vlucht. Want Charles is geboren in Parijs.

- I-1: Ja, heel veel mensen uit Litouwen, uit die Baltische landen, zijn gevlucht voor de Russen. Of voor het communisme. Goed, dat waren onze vragen over dat optreden. U heeft ook geschreven dat u gebreid heeft voor het leger. Op school.
- G: Op school ja. In 1938/1939. Met dat dikke garen, zulke brede sjaals moesten we breien. Ik was toen nog jong, dus ik kon geen truien breien en geen sokken en geen handschoenen.
- I-1: Maar dat werd ook gedaan?
- G: Ja, door die grotere meisjes. Ja, hele pakketten gingen weg naar het leger.
- I-1: De hele school was daarbij betrokken?
- G: Nou ja, onder de recreatielessen. Lessen niet, maar onder de recreatietijd. 's Avonds na het studie-uur. We hoefden nog niet gelijk naar bed, maar we kregen allemaal wat te doen.
- I-1: En dat was voor de oorlog hè?
- G: Ja, '38/'39.
- I-1: Ten tijde van de mobilisatie. Bijzonder, daar had ik ook nog nooit van gehoord.
- G: Zó breed waren ze, en dat was dan dubbel hè, een patentsteek. Dat heb ik daar geleerd ook.
- I-1: Grappig ja. En u heeft natuurlijk wel veel verteld over die eerste oorlogsdagen hè, want dat is heel indrukwekkend geweest. Want toen de oorlog uitbrak zat u in Voorschoten op school.
- G: Ja, op school. En toen kwam dat vliegtuig hè. Dat ging over ons heen met een hels lawaai, en maar een paar honderd meter achter het gebouw waar wij sliepen viel het neer op een brok gras waar schapen liepen en aan de rechterkant van dat gras was een sloot en dan had je een hele grote boerderij. Koeien en....
- I-1: Dat was een Duits vliegtuig hè?
- G: En daar werd alles gemaakt wat voor het klooster en voor ons moest dienen om op te eten. Kaasmakerij en boter.
- I-1: Heeft U het nog gezien dat vliegtuig of alleen maar gehoord?
- G: Nee, we mochten hem niet zien, ik heb hem niet gezien. Absoluut niks daarvan.
- I-1: Maar dat was met een grote klap en een boel vuur.....
- G: Ja, een vreselijk geluid. Dat was 's nachts om drie uur al, toen kwamen ze al over.
- I-1: En blijkbaar met afweergeschut en zo?
- G: En wij moesten onmiddellijk uit bed, ochtendjas aan en achter elkaar naar de deur toe; we gingen niet bidden, wat we anders altijd deden, gelijk naar beneden naar die kelders, bij die buizen van de verwarming die onder de school door liepen.
- I-1: Dat was de eerste kennismaking met de oorlog.
- G: Daar begon bij mij de oorlog mee.
- I-1: Heftig hè. 13 jaar oud.
- G: Ja, ik was nog net geen 14. In die maand was ik ook jarig hè. Toen kregen we al die touwtjes om: met je geboortedatum, waar je ouders woonden.....
- I-1: Dus dat was al voorbereid?
- G: Ja, dat hadden die zusters allemaal al klaarliggen. Dat was juist zo angstig. Van die loden plaatjes, zó groot waren ze. Het was een soort touw, touwachtig iets, wat je om kreeg. Toen wij daar allemaal in het gelid stonden, met onze ruggen tegen de buizen aan, allemaal naast elkaar, toen kwam een zuster rond en die deelde dat uit en dat moest je omhangen.
- I-1: Maar die hadden ze van te voren al...
- G: Die hadden ze van te voren al klaargemaakt.
- I-1: Voor als er oorlog komt?
- G: Ja, ze hadden natuurlijk 120 meisjes in huis, overal vandaan, ook uit Engeland en België en Duitsland.
- I-1: En toen is diezelfde dag nog uw vader...
- G: Kwam mijn vader mij halen. Die had met een andere vader, de vader van Trees Velis, die woonde op de Mare, daar had hij contact mee op de één of ander manier en ze hadden samen een taxi gehuurd, maar die taxi mocht de stad niet meer uit. En toen zijn ze dus naar huis gebracht. En toen heeft mijn vader de fiets genomen, en die is naar school komen fietsen. En toen zaten wij in de recreatiezaal, die helemaal afgeschermd was met zwart papier, papieren

- gordijnen of zoiets; dan konden wij ook dat vliegtuig niet zien, dat was ook aan die kant. En toen moest ik naar voren komen, ik moest mijn jas aandoen en mijn sjaal omdoen en dan moest ik naar de voordeur gaan, niet van de school maar van het internaat, van het klooster, ik vergis me. Van het klooster waar de zusters woonden. En daar zat mijn vader op me te wachten. En die zei: "Kom maar gauw mee, ik kom je halen, het is oorlog."
- I-1: En toen achter op de fiets?
- G: Achter op de fiets.
- I-1: Een hele tocht nog.
- G: Ja, toen moesten we dat hele bos door, want die school ligt achteraan, dicht bij de Vliet dan bij de Veurseweg, en in die tuin zaten allemaal Nederlandse militairen. Die lagen ook op de grond als schuil. Een heleboel bomen, dus die lagen wel beschut. Die schoten naar die vliegtuigen. Dat was wel eng hoor! En toen rechtsaf Leiden in. Naar Leiden toe. En ik zag in de verte zo die Petruskerktoren staan.
- I-1: En heeft u onderweg nog oorlogshandelingen gezien?
- G: Nee, dat kan ik me niet herinneren.
- I-1: En toen thuis, toen de volgende dag waren daar die parachutisten...
- G: Was dat de volgende dag....Nee, dat was met de overgave, na het bombardement van Rotterdam. Toen kwamen die parachutisten. Wij hadden ons overgegeven na het bombardement in Rotterdam. Toen de volgende dag kwamen de parachutisten. Daar in die boom op dat plein. [mevrouw Zwaan toont een foto] Daar aan de linkerkant en daar keken wij dus zo op vanuit dat raam.
- I-1: Toen was de oorlog al afgelopen dus.
- G: Ja, we hadden ons overgegeven. En één parachute bleef hangen en toen schoten ze dus op dat touw of op de lijn en dat liet toen los en toen kwam die man naar beneden en die werd opgevangen. Maar toen stond aan de achterkant van de kerk, op de hoek van de Middelweg, en de Moriaansteeg, daar stond nog een Nederlandse soldaat op wacht. En hoe weet ik dat...? Mijn moeder had gezegd: "Ga eens naar hem toe of hij een kop soep wil", en toen zei hij: "Dat wil ik wel, maar ik mag het niet aannemen, want ik weet niet wat erin zit." Ik had een NSB'er kunnen zijn natuurlijk. Om hem te vergiftigen of weet ik wat. Maar hij mocht het niet aannemen en omdat ik dat wist, was ik zo bang.
- I-1: En om hoeveel parachutisten ging het ongeveer?
- G: Een stuk of 16/17.
- I-1: Zoveel, en die kwamen allemaal op dat plein terecht?
- G: Die kwamen allemaal op dat plein terecht.
- I-1: Die kwamen echt van boven?
- G: Ja, en die gingen toen via de Hartesteeg naar de Breestraat toe. Ik denk dat ze zich daar verzamelen moesten, want dat er op veel plekken in de stad soldaten, zeg maar 'moffen', neergelaten waren.
- I-1: Goed, en dan over de eerste oorlogsdagen hè.
- G: En toen kwamen we thuis uit Voorschoten, en mijn moeder..... Oorlog, nou ja, je wist niet wat je daarbij denken moest. Die was met haar schoonmaak bezig. Alles van de keuken stond op de waranda.
- I-1: En wat doe je dan, ga je door met schoonmaken, ik zou niet weten.
- G: Nee, mijn moeder had zo'n programma, dat had je allemaal vroeger, van boven naar beneden ging het hele huis op z'n kop. Alles moest goed schoongemaakt worden, de winter uit, de zomer in.
- I-1: Het volgende onderwerp, want u schrijft over alle plekken waar onderduikers gezeten hebben.
- G: Een heleboel.
- I-1: Wat heeft u daar zelf van gezien?
- G: Nou, toen ik in het St-Elisabethziekenhuis werkte, omdat ik niet meer naar school kon, de school werd in beslag genomen en we wisten dus dat er vanuit Breda, van het moederhuis,

- geen nieuwe zusters meer konden komen omdat de Moerdijk afgesloten was, en toen dacht ik: ik heb geen zin om thuis te lopen....
- I-1: Dat heeft u verteld hè, dat u daar gewerkt hebt, maar wat heeft u zelf gezien van die onderduikers daar?
- G: Nou, ik moest die luiers spoelen van die baby's, de plasluiers, en die moest ik uitwringen en die moest ik neerleggen op de buizen van de verwarming beneden en toen zag ik daar allemaal mannen zitten, die zaten daar te kaarten.
- I-1: Maar voor 't zelfde geld was u de dochter van een NSB'er!
- G: Nou, ik zal best wel gezegd hebben: mijn school is bezet en ik loop thuis niks te doen en ik kan niet meer naar school toe.
- I-1: Maar dat was niet gevaarlijk?
- G: Dat weten ze toch wel, als jij zegt: ik ben op huize Bijdorp geweest, dat jij katholiek bent, anders kom je daar niet.
- I-1: Maar die zaten daar in de kelder van het Elisabethziekenhuis?
- G: Ja, die zaten daar met stoelen en aan een tafel, die zaten te kaarten. En die heb ik natuurlijk meerdere malen daar zien zitten, want ik moest iedere dag daar die luiers op gaan hangen.
- I-1: En hebt u verder nog wat van onderduikers gezien?
- G: Nou, echt gezien niet – jawel, op de pastorie van de Hartebrug. Daar gingen we van tijd tot tijd wel eens wat brengen, eten. En daar liepen jongens rond in pijen en op die sandalen van priesters die eigenlijk versleten waren, maar die ze ook bewaard hadden. En dat waren jongens van de Haarlemmerstraat van Van der Spek, van die modewinkel en van die boekhandel, van Zandvoort, en van die winkel met armbanden, Van Kampen[hout?].
- I-1: En die zaten daar als...
- G: Ja, die waren opgenomen en die liepen daar als priesters rond, zogenaamd. Maar die kwamen nooit de straat op natuurlijk.
- I-1: En die hadden de leeftijd dat ze opgepakt zouden kunnen worden? Ok, nu hadden we het over de onderduikers, en u had het over Keetje, struise Keetje van de kerk.
- G: Ja. Iedere pastorie heeft natuurlijk een keuken en daar liep Kee rond. Die was de baas van de keuken en die was altijd in het wit gekleed en die had zo'n schort aan met van die stroken, weet je 't nog? En Kee was.....[onverstaanbaar] en die had ook wat op haar hoofd, een muts op haar hoofd. En als je daar wat ging brengen, dan ging je natuurlijk niet de kerk in; daarnaast, links van de kerk, daar had je een steeg en daar was een deur en dan kwam je in de keuken. En Keetje was altijd heel erg blij als je ook voor haar wat bracht wat zij in die keuken kon gebruiken. Dat was die petroleum. Ik bracht flessen met petroleum bij haar. Maar de boeren die dan nog zaterdag naar de markt konden, of door de week naar de markt konden, ja, dat was op vrijdag altijd, dan gingen ze altijd bidden in de Hartebrugkerk na afloop. Ja, het was helemaal katholiek daar hoor. Al die boeren er omheen [om Leiden heen], zeg maar 80 % was katholiek.
- I-1: Ja, dat was in die dorpen, allemaal katholiek hè!
- G: Ja, nu ook nog; je ziet het in Hoogmade en Rijpwetering, Oud Ade, dat is allemaal katholiek. Je hebt het nu gezien met die afgebrande Hoogmadese toren van die kerk. Die 'kerken' nu bij elkaar. Dat is een heel groot katholiek achterland geweest van vroeger uit. Daar ligt ook aan de andere kant Rijpwetering waar mijn vader weer geboren is [Leiderdorp 10-6-1884; overl. Leiden 13-6-1964]. En zo loop je weer door naar de kerk op de Hoge Rijndijk, waar mijn vader dan uiteindelijk gedoopt is. En als ze dan gingen bidden bij dat bewuste Mariabeeldje, dat is voor u een beetje moeilijk allemaal, dat begrijp ik wel, achter in de Hartebrug aan de rechterkant stond een Mariabeeldje en ja, dat was gewoon een beeldje, maar voor ons was dat Maria. We aanbaden dat beeldje niet, maar daar kon je terecht bij moeder Maria. En daar werd heel erg gebeden voor vrede en voor de bevrijding. Dat beeldje staat er nog; loop er maar eens in en ga maar eens kijken. Het bijt niet. En dan brachten die boeren wat mee, een pond boter of een halve kaas of wat ook, en dat ging ook allemaal naar die pastorie toe, want op het laatst wist iedereen wel dat die pastorie vol zat met onderduikers. Er zaten er zeker

- vijf/zes bij. Behalve de vijf priesters die daar toch al woonden. Er waren toen priesters genoeg in iedere pastorie, ja, omdat er ook zoveel katholieken waren natuurlijk.
- I-1: Ja, een heel bijzonder verhaal. En toen kwam 'dolle dinsdag' hè. Daar heeft u ook iets over geschreven.
- G: Ja, toen was ik intussen weer op school en toen zagen we de rector, hier was het klooster, dat was het tussenstuk en dit was allemaal, zó en zó, gebouwen waar wij waren [geeft met haar handen aan], waar we les kregen, waar we sliepen en recreatie hadden en in dat middelgedeelte was tuin in Voorschoten, Huize Bijdorp. Ik zat intussen weer op de kostschool. En daar zagen we de rector lopen met een hoge Duitse officier. Toen werden we bang en die zijn de hele dag samen aan de praat geweest. Die rector heeft toen voor elkaar gekregen dat die nonnen allemaal in dat klooster mochten blijven, dus in dát gedeelte, maar wij moesten allemaal weg. Maar wij hadden kinderen uit Brabant, Limburg, uit België, Duitsland en Engeland, waar moesten die dan naar toe? Die konden niet meer weg. Dus die zijn allemaal ingevoegd in dat kloostergedeelte. Er liep geen trein meer.
- I-1: Omdat die Duitsers dat gebouw in beslag namen. Maar dat was rond Dolle Dinsdag?
- G: Daarna. Ik moest op Dolle Dinsdag naar huis ja, terwijl die rector, rector Beckers was dat, die was niet alleen rector van de school, maar hij was ook hoofd van het klooster. Hij had een dubbelfunctie. En die was ook bisschop, monseigneur [mgr. Th. Bekkers was geen bisschop, maar rector van Bijdorp van 1915 tot 1960. Zie: Mary Eggermont-Molenaar, Een beschaafde en godsdienstige opleiding. In e on de MMS te Huize Bijdorp, Voorschoten. De MMS hier was gestart 8-9-1937. De geschiedschrijving daar loopt niet geheel synchroon met deze herinneringen]. En terwijl hij aan het praten was met die hoge officier, hoge Duitse officier, en hij wel doorhad dat hij het niet redden kon voor het hele klooster voor het internaat, is er ondertussen al een boodschap naar die nonnen gegaan dat alles wat van ons was, ingepakt moest worden. We hadden allemaal zo'n grote hutkoffer op zolder staan en die stonden eigenlijk al klaar. Dus mijn hutkoffer was eigenlijk al eerder thuis dan ik.
- I-1: En dat was allemaal na Dolle Dinsdag? En Dolle Dinsdag zelf, heeft u daar herinneringen aan?
- G: Jawel, ja, want wij dachten dat we bevrijd waren, en je hebt zó de Middelweg lopen en zó de Nieuwstraat en daar zat een distilleerderij van Bakker en moeder Bakker was vriendin met mijn moeder en vader was bevriend met vader Bakker en ik was bevriend met Emmeke Bakker. Emmeke zat op school bij... [distilleerderij van A.C. Bakker, Nieuwstraat 38]
- I-1: Het huidige Kruitschip.
- G: Waar u woont [Interviewer 2 woont in het Kruitschip aan de Garenmarkt in Leiden, naast de voormalige MMS]. Op die HBS. Die was niet katholiek en die was niet intern. En daar was ik bevriend mee. En zij en ik liepen door het Gangetje naar de Breestraat en daar hingen bij Bernsen en zo, allemaal rood-wit-blauwe vlaggen uit en er werd al gejoeld en geschreeuwd en gedit en gedat. En bij Bakker thuis werd de oranjebitter al voor de dag gehaald. Het was een distilleerderij, dus die hadden die flessen wel staan. En mijn vader en moeder zaten daar al en die zaten al aan de oranjebitter. Maar toen wij daar waren, Emmeke en ik, op de hoek van het Gangetje/Breestraat, toen kwamen de moffen aan. We waren helemaal nog niet bevrijd, en die begonnen te schieten. En toen zijn wij naar huis gelopen, en het Gangetje ging daar zo'n beetje naar beneden toe en toen dacht ik op een gegeven ogenblik: zo hard heb ik nog nooit gelopen, maar ik weet niet meer hoe ik stoppen moet. En toen werd ik heel erg bang. Ik dacht: straks val ik keihard op de grond. Maar dat is niet gebeurd, want toen kwam die brug natuurlijk en die remde dat lopen een beetje af. De Karnemelksebrug.
- I-1: Maar schoten ze gericht op mensen?
- G: Nou nee, ze schoten de Breestraat in; ik heb niet gezien dat er iemand door gevallen is. Maar die vlaggen moesten achter elkaar ingehaald worden, misschien schoten ze daar wel op. Maar dat weet ik niet zeker. Bernsen zat daar toen, het restaurant van Bernsen. Die is er ook allemaal niet meer. [Maison Bernsen was toen gevestigd Breestraat 157]
- I-1: Er is wel nog een restaurant, maar een heel ander restaurant.

- Het laatste oorlogsjaar hè, dat was natuurlijk ook heel heftig, want u heeft heel veel baby's gezien die daar geboren werden, ook in de Hongerwinter.
- G: Ja, dat ging gewoon door.
- I-1: Hoe was het nou, vroeg ik mij af, hoe was het gesteld met die baby's, hoe ging het fysiek met die baby's? Waren er veel problemen met eten of ging dat nog wel redelijk goed?
- G: Het ziekenhuis kreeg extra voedseltoeslagen.
- I-1: Van de Duitsers ook, dat wel?
- G: Ja, en die konden dus kopen, maar mijn vader heeft er ook veel aan gedaan hoor, heel veel, echt heel veel.
- I-1: En dat was illegaal, neem ik aan.
- G: Ja, wat dacht je; er werden koeien en kalveren geslacht en schapen, lammeren dan. Dat werd in grove stukken gesneden, en dat kwam naar huis toe. Lammerenvlees niet, maar kalfsvlees wel, want mijn moeder woonde in Brabant. Want mijn grootvader was een slachter. [Mevr. Zwaan vertelt het verhaal dat ze al eerder heeft verteld in het vorige interview]
- I-1: Ja, dat staat in het verhaal, dat heeft u allemaal opgeschreven. Maar in het ziekenhuis hè?
- G: Dan kwamen die stukken naar huis toe; mijn vader bracht ze ook mee, want ome Piet, dat was een neef van mijn vader, omdat hij veel ouder was moest ik oom zeggen, het was van mij ook een achterneef, vandaar dat ik zeg ome Piet, die had dat ook gedaan en dan bracht mijn vader die stukken vlees mee naar huis en omdat mijn moeder een dochter was van een slachter, wist ze precies hoe ze dat vlees moet verzorgen. Dus als het niet al te best vlees was, dan trok ze daar grote pannen bouillon van en daar maakte ze soep van en dat moest ik dan, met de deksel erop, naar het ziekenhuis brengen. En dat deelden we dan uit in bekertjes en dan kregen die kraamvrouwen alweer een beker hele goede soep zeg maar. Met van allerlei hulp en er zal natuurlijk ook hulp van andere kanten gekomen zijn, niet alleen van ons. Maar iedereen deelde, wat wij nu ook hier doen.
- I-1: Dus in het ziekenhuis, ook in de Hongerwinter konden ze mensen ook goed.....
- G: Was redelijk, want er was ook nooit koffie daar, maar er stond altijd wel om half 11 of weet ik hoe laat een grote beker soep voor mij klaar en dat was lekker onder je werk ook. Dat was aanpakken hoor! De ene baby wassen, verschoneren, hup de wieg in, de volgende baby, hup hup, aan de lopende band. Er lagen er wel zestig op die zaal. Er stonden zestig wiegjes en als die zusters naar de kapel toe moesten, om de zoveel uur, die moesten tijden houden, die waren echt in het klooster, dan zat ik alleen op die zaal met die kindertjes en als er dan één schreeuwde, stond ik er alleen bij. Ik had al een heleboel geleerd voordat ik zelf een baby kreeg. Maar ja, daar praatte ik thuis niet over en mijn moeder begreep dat ook niet; die was heel verwonderd dat ik daar zo handig mee om kon gaan. Dat is nou die rode lijn die in mijn leven zo gehad heb. Alles waar ik voor kwam te staan heeft later z'n vervolg gekregen en daar had ik wat aan.
- I-1: En toen kwam de bevrijding. Daar heeft u ook wat over geschreven, vooral dat dansen op de Karnemelksebrug.
- G: Vlak voor de bevrijding gingen we naar school lopen langs de Vliet met de pont over. En één keer hebben we op de rails gezeten en hebben we ons zo voortgetrokken, maar dat was wel akelig hoor; dat deed wel pijn aan je benen, want dat was wel een stuk van zeven meter daar. We waren wel bang dat we zouden vallen, dus dat hebben we maar één keer gedaan. Die tassen zijn niet gevallen en wij gelukkig ook niet, maar toen zijn we netjes de brug over gegaan naar de Miening en dan rechtsaf langs de Vliet en dan had je in het noorden van Voorschoten een pont. En daar gingen we dan over en dan liepen we op de Leidseweg naar school toe.
- I-1: En toen de bevrijding kwam, zat u toen in Voorschoten?
- G: Ja, want teruglopend naar huis hebben we gezien dat al die vliegtuigen die grote pakken met voedsel lieten vallen, ook expres buiten de stad op de weilanden. En toen was er een hele grote groep padvindsters, waar die ineens vandaan kwamen wisten we ook niet, maar die liepen netjes allemaal in een uniform en die gingen dat allemaal ophalen en vanuit de stad werd dat verdeeld. Dat was allemaal al georganiseerd.

I-1: Maar dat was voor de bevrijding al toch?

G: Nee, dat was met de bevrijding; de Duitsers waren weg.

I-1: En toen kwamen de geallieerden. En toen was het feest.

G: Ja, wat dacht je.

I-1: Heeft dat lang geduurd?

G: Dat feest? Nou, zeker drie weken. De piano's en de vleugels die bleven gewoon op straat staan 's nachts, die werden niet meer mee naar huis genomen, en iedere avond stonden er weer een heleboel mensen omheen en die zongen allemaal Nederlandse liederen en dat begon met het Wilhelmus en daar eindigde het mee. Ja, dat heeft zeker tot in juni geduurd.

I-1: En was er meteen al redelijk wat eten ook?

G: Die pakketten kwamen hè, Meat en Vegetables, dat mooie witte brood uit Zweden, dat was erg lekker hoor. En wat ook leuk was, de broers van mijn moeder hadden een pakket voor ons opgestuurd, daar zat ook van alles in. Koffie, thee, suiker, boter, kaas.

I-1: Dat kwam allemaal aan in die tijd?

G: Dat kwam al aan en dat werd gebracht door de padvinders. En daar kwam het bericht toen mee dat mijn grootmoeder gestorven was. Toen zij bevrijd waren en wij nog niet. Mijn grootmoeder is in september '44 al gestorven bij ome Bart in huis, bij de oudste broer van mijn moeder in huis.

Die had haar meegenomen, want ze zat midden in Oosterhout bij een zus van mijn moeder, bij haar dochter dus, en ome Bart die buiten woonde, in oost-eind, die vond dat te gevaarlijk. En die zei: "Ik neem ze mee naar mijn bedrijf toe." Er is plaats genoeg en hij was rijk genoeg, die zocht haar dus op.

I-1: En daar is ze overleden?

G: Daar in huis is ze overleden. Niet door oorlogsdingen hoor, maar ze was toen al dik in de tachtig, ongeveer vijfentachtig. Dus ik heb van moeders kant een hele oude grootmoeder en ik heb van vaderskant een hele oude grootvader.

I-1: Ja ja, dus goede genen.

G: Ja.

I-1: Die vrachtwagens hè, die werden gewoon ingepikt door de Duitsers?

G: Nou, je kreeg bericht dat je hem binnen drie dagen moest inleveren dáár en daar en dan zeiden ze: "Hij is zoveel waard, hier heb je geld, dag, zoek het maar uit!"

I-1: Maar je kreeg er wel geld voor?

G: Ja, ze betaalden wel.

I-1: En die heb je nooit meer teruggezien?

G: Ja, één keer heb ik hem gezien, ja ja.

I-1: Maar het was niet zo dat ze na de oorlog zeiden: "Hier heb je hem weer terug."

G: Nee, dat zat allang weer in Duitsland. Ze gingen ook wel voelen dat ze zouden verliezen. Nee, nooit meer teruggezien. Eén was betrekkelijke nieuw en de andere was al wat ouder, een jaar of drie, vier, ouder, en die hoefden ook niet alle twee tegelijk ingeleverd te worden, de nieuwe het eerste. Toen konden ze dus thuis nog wel wat doorgaan, maar toen die ander ook weg moest, toen werd het helemaal te gek; toen had hij niks meer.

I-1: En in welk jaar was dat, dat die auto's weg moesten?

G: '43/'44.

I-1: Dus halverwege de oorlog, zeg maar.

G: Halverwege, ja; dat was erg hoor!

I-1: En hoe makkelijk was het om dan weer na de oorlog weer te beginnen, hoe ging dat?

G: Nou, dat ging met die bruine teer hè, die handel, maar daar was zoveel voor nodig om dat te mogen doen; het was verschrikkelijk.

I-1: En dat was al heel snel na het einde van de oorlog?

G: Ja, ik ben er gelijk op af gesprongen. Ik ben op het stadhuis geweest, en ik ben bij de bank geweest, en ik heb in een ander gebouw in Leiden, heb ik die codenummers moeten opzoeken, nou weet ik niet meer waar dat was.

- I-1: Codenummers voor het soort....
- G: Alles wat ze nodig hadden, had een codenummer. Alles wat uit het buitenland ooit was geïmporteerd voor de oorlog had een codenummer gekregen, dat was allemaal in Engeland al voorbereid en ik moest dus de codenummers zoeken van: teer, carbolineum en vooral van die Zweedse teer uit Zweden, want Zweden is niet bij de oorlog betrokken geweest, dus daar ging alles gewoon door. Die hadden hele voorraden liggen, dus ze konden gelijk leveren. Maar we hadden geen bankrekeningen, en ze stuurden geen geld op in een enveloppe, het ging om duizenden guldens natuurlijk, en dat deed de bank, dat ging allemaal over de bank.
- I-1: Maar hij had nog geen geld om in te kopen?
- G: Jawel, mijn moeder had alles al weggedouwd.
- I-1: Maar iedereen begon toch met een tientje?
- G: Ja, dat was veel later, dat weet ik ook nog wel. Ik heb die tientjes gehaald op het postkantoor. Drie tientjes. Maar dat was later, dat was ander geld. Het was niet het geld van voor de oorlog.
- I-1: En dat was er nog gewoon dat geld van voor de oorlog?
- G: Ja, dat hadden we nog in huis.
- I-1: En daar kon je nog dingen mee kopen?
- G: Ja, dat kon je bij de bank inleveren en de bank stuurde dat dan naar Engeland toe. Ik denk dat dat wel met dollars gegaan is of Zweeds geld, dat weet ik ook niet. Hoe die banken werkten in de oorlog weet ik ook niet hoor.
- I-1: En toen een goede deal gemaakt met Vredestein?
- G: Ja, en toen kwam de eerste zending die niet verzekerd was.
- I-1: En dat was de eerste keer?
- G: De allereerste keer, ja, die weg die moest geopend worden. Mijn vader was er natuurlijk al veel te oud voor om dat te doen en die sprak ook geen Engels.
- I-1: En dat geld dat kwam dan weer terug en daar kon je weer verder mee?
- G: Ja, daar konden we verder mee.
- I-1: En dat geld dat stond op de bank?
- G: Ja, dat kwam op de bank.
- I-2: Maar in de tijd dat de vrachtwagens weg waren, waar leefde u toen van, want toen waren er ook waarschijnlijk geen inkomsten, in de oorlog zelf.
- G: Ja, maar je was altijd heel spaarzaam hè, voor die tijd. Mijn moeder die had beneden twee vaten aan de kraan liggen en als dan mensen kwamen om tien liter koolteer, voor particulieren, dan kon ze dat meegeven in die emmers, dat waren emmers van 10/12 liter, die betaalden daarvoor, dat stopte mijn moeder allemaal weg en daar deed ze wel boodschappen mee. Maar dan zorgde ze dat ze papiergeld allemaal wegdouwde, en die kwam met geld voor de dag en dat lag op verschillende plaatsen in huis voor als er brand uitbrak. Die had wel een paar duizend euro in de kast liggen.
- I-1: Dat was een hoop geld in die tijd.
- G: Ja, dat was toen een hoop geld.
- I-1: Werd er ook geruild al voor spullen, voor eten of andere spullen?
- G: Ja, maar dat ging niet met geld, dat ging met de spullen zelf. Tarwe in de Haarlemmermeer. Mijn vader had een vat schoon laten maken, aan de binnenkant, daar ging tarwe in, daar ging twee mud tarwe in, en dichtlassen, allemaal smerig maken aan de buitenkant. Het was een teervat, dat mocht vervoerd worden; er was vergunning, de moffen zagen dat toch niet. En er stond natuurlijk wel een teekentje op dat mijn vader wel kende: 'daar zit tarwe in.' En mijn moeder bakte brood, en dat brood dat ging ook naar het ziekenhuis, maar ze gaf het ook weg. We hadden ook thuis liggen; in een theekist bewaarde ze dat, die aan de binnenkant bekleed was met zilverpapier. Ken u dat nog?
- I-1: Nee, ja, zilverpapier wel, maar niet die theekisten.
- G: Van die grote theekisten; een kuub was dat. Aan de binnenkant bekleed met zilverpapier en die stond twee hoog boven bij ons boven, van de vloer af, twee hoog, op een logeerkamertje. En daar moest ik dan, als ze een cake ging bakken met kermis of met een verjaardag, of ze ging

een taart maken, moest ik het uitzeven dat ze alleen bloem overhield en daar bakte ze dan nog weer wat lekkers van als we jarig waren of met de Kerst. Maar dan werd die tarwe dan nog steeds veel sterker en veel grover, en wat ik dan zelf ook gedaan heb, toen ik nog naar school kon, dan kreeg ik driedubbele bruine boterhammen mee, maar dat was voor mij veel te veel, en dan gaf ik altijd één dubbele boterham aan een vriendinnetje, dat was Lottie Bouters, d'r vader was baas van C&A. C&A was toen nog op de Botermarkt, en die hadden helemaal geen eten natuurlijk, want als jij baas bent bij C&A, waar moet je dan eten vandaan halen? Dus zij kreeg onder de middag altijd een dubbele boterham van mij met kaas. Want andere spullen hadden we ook niet. Ik heb Lottie later nog wel ontmoet, maar die maakte het niet goed. Ja, iedereen werkte mee. Ik bedoel: de melkboer die rekende dan geen melkbonnen en dan had hij weer wat over en dan kon hij anderen wat extra's geven. Zo ging het overal; bij de kruidenier ook. Ik kreeg snoepbonnen en mijn moeder kreeg suikerbonnen en mijn vader kreeg tabaksbonnen. Maar mijn vader kwam toch wel aan tabak, want die rookte geen sigaretten. En eh, je had wel iets suiker nodig, maar die snoepbon heb ik eigenlijk ook nooit verzilverd. Je kon immers toch geen snoep kopen.

I-1: Op een gegeven ogenblik moesten de radio's worden ingeleverd.

G: Ja, dat hebben wij niet gedaan. Wat we wel gedaan hebben, waar mijn moeder erg van hield, dat was van die koperen borden met die mooie voorstellingen erin. Heeft u die nog gekend? Die hing je aan de muur.

I-1: Ja, en wat was daarmee?

G: Je moest al het koper inleveren en dat werd dan gewogen en dan kreeg je er 15 cent of zo voor.

I-1: Maar die radio?

G: Nou, wij hadden geen radio. Punt uit, amen. Nou, we hadden er wel één, maar die hebben we weggestopt.

I-1: Waar?

G: Ik geloof ergens beneden in het pakhuis.

I-1: En dan stiekem luisteren?

G: Maar bij de familie Bakker; die hadden wel een radio, ook weggestopt in een boekenkast, en die kwam van tijd tot tijd wel naar voren toe en dan gingen de boeken eruit en dan konden we plat op de grond liggen en dan konden we de Engelse berichten horen van de koningin.

I-1: Maar dat konden jullie thuis ook.

G: Nee, die werd niet tevoorschijn gehaald; daar waren mijn vader en moeder te bang voor, te oud daarvoor.

I-1: O, dus die radio was weggestopt, maar daar werd niet naar geluisterd?

G: Nee, die was helemaal weggestopt.

I-1: Maar ook niet ingeleverd?

G: Nee, ook niet. Die borden heb ik wel ingeleverd, dat heb ik zelf gedaan. Die zijn ingeleverd in dat gebouw op de Langebrug, waar nu Sociale Zaken in zit. Die zaten er toen ook al in. Daar gingen toen, die geen werk hadden, die gingen daar toen al stempelen.

Einde

- Pag. 1 Het optreden van Yehudi Menuhin in de Hooglandse Kerk in 1943.
- Pag. 2 Breien voor het leger. De eerste oorlogsdagen in Voorschoten.
- Pag. 3 Duitse parachutisten landen op het Hooglandse Kerkplein. Onderduikers.
- Pag. 4 Struise Keetje van de Hartebrugkerk.
- Pag. 5 Dolle dinsdag. De kostschool bij Huize Bijdorp. Vrijwilligerswerk in het Elizabethziekenhuis.
- Pag. 6 De bevrijding.
- Pag. 7 Duitsers vorderen de vrachtwagens van vader. Opstart bedrijf na de oorlog.
- Pag. 8 Handelen en ruilen in de oorlog.